

17

06

1912.2.2

35584

Жарт непотребний.

Історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі.

Подав *Іван Франко*.

Бувають часи занепаду суспільного та етичного почуття, коли наслідком різнородних подій та історичних процесів люди починають легковажити своє й чуже жите, забувають про всякі норми та основи суспільного порядку крім одного хіба Горациєвого „Carpe diem!“ і живучи з дня на день по змозі весело та шумно не дбають про те, що принесе завтра і що по собі полишать потомству. Вони люблять жартувати з усім, що у нормального чоловіка дороге й святе, і не відкидаючи формальної релігійности живуть у повні еґотистичним та неморальним житем. У них затрачує ся „мѣрило праведное“ для оцінки своїх і чужих поступків, і вони часто вважають дозволеним для себе те, чого ніяк не можуть простити иншим. Для жарту, для п'яної втіхи або приватної пімсти вони готові занепащувати жите та добро цілих родин, цілих осель і навіть цілого народа. Своє високе суспільне становище, здобуте звичайно протекцією, лизунством або підкупом, вони вважають не одвічальною службою суспільности, а привілеєм і звільненем від законного поступування. Не диво, що в таких часах і прості та низькі люди, задивляючи ся на жарти своїх панів, дозволяють і собі жартувати з ними таким самим способом.

Польська держава переживала такі часи в половині XVII в. перед Хмельнищиною, а ще тяжшу та непросвітнійшу добу пережила в першій половині XVIII в. під панованем двох королів із саксонської династії, електорів німецького цісарства, Августа II і Августа III. Те, що пізнійші історики назвали

Прийнято на засіданню історичної секції 24 лютого 1912 р.

ЖИЗНИ НАБЖОД

ПРОБ КИМКА: А. П. ПУШКИН

ОБЪЕМ: 100 стр. 10 коп.

ИЗДАТЕЛЬСТВО: А. П. ПУШКИН

МОСКВА, 1910 г.

„польською анархією“, розвинуло ся і розгуляло ся в тих часах у всій повноті і довело до того, що польська держава, майже ціле XVIII століте не вилазючи з чужої кормиги — Німців, Шведів, Москалів, Татар та Турків — нарешті стратила зовсім свою політичну самостійність і була поділена між три сусідні держави.

Для характеристики того часу наведу тут деякі факти по тогочасним свідоцтвам. І так львівський єпископ Йосиф Шумлянський писав д. 25 січня 1701 р. зі Львова до гетьмана Яна Яблоновского, каштеляна краківського і старости львівського, з повідомленем ось про яку подію¹⁾ (подаю в перекладі з польської макаронічної на нашу мову): „Доношу при тім про страшний злочин і насильство над моїм священником уніятюм, якого допустив ся вельм. пан Данилович, староста Борецький, у добрах своєї матери, в Малих Дідушицях. В самі свята різдва Христового, в руський празник, з малої причини ображений в. пан староста Борецький на рідних братів священника Малих Дідушиць післав людей своїх до церкви і велів ухопити священника від вівтаря, перед яким той правив службу божу. Його вхоплено і приведено до двора, і тут пан староста велів всипати йому сто кіїв. По тім крикнув: „А де-ж брати сего пона?“ Челядь відповіла, що лишили ся в церкві і замкнули ся. Тоді в. пан староста сам кинувши ся на коня зі своїми людьми рушив до церкви і велів розбити двері сокирами. Ті небожата сховали ся до вівтаря і держачи ся божого престола благали помишування. Та свавільна челядь не шануючи дому божого впадала царськими дверми до вівтаря, позкидала з нього всі святі тайни, розсипала на землю св. причастє (horrendum!) і не шануючи святої тайни волокла тих людей та топтала ногами. Витягнувши їх із церкви били їх так, що покинули їх мов мертвих, і на сьому скінчили сей злочин у присутности самого в. пана старости Борецького. Сусідна шляхта станула по стороні дідича Малих Дідушиць. Коли пошкодовані вдали ся до Жидачева задля обдукції та протестації, не велено урядови приймати ані протестації ані обдукції з тої причини, що таких учинків допустив ся вельможний пан. Тоді сего священника

¹⁾ А. С. Петрушевичъ, Сводная галичско-русская летопись съ 1700 до конца Августа 1772 года, часть I, Львовъ 1887, ст. 11—12, з покликом на Supplementa ad historiae Russiae Monumenta. Petropoli 1848, N. LXXX. Оригінал сего документу має бути в архіві львівського магістрату під ч. 487.

привезено сюди до Львова. Заложивши поперед усього протест проти жидачівського уряду, я велів зробити протестацію, списати обдукцію, і доношу про сю нещасливу подію В. М., моему милостивому добродієви, як протекторови, пану і добродієви святої унії, з запитом, що з тим чинити далі. Одні радять позивати пана старосту до трибуналу під закидом аріанства за таке насильство над священником-уніятим і святою церквою; інші радять просити, аби Й. М. отець архієпископ львівський велів екскомунікувати напасників. З усім тим удаюся до панської ради В. М. мого милостивого пана добродія і пишу також до Й. М. о. нунція. Змилуйся, добродію, бо гинемо до кінця. Чого в православію ніколи не терпіло духовенство, тепер мусить терпіти в святій унії. А мені серце краєся і через такі беззаконности доведеться вмирати без часу“.

Се був не одинокий випадок, у яким руський єпископ Шумлянський удавав до польських достойників за радою та протекцією проти надужити польських панів; до нас дійшли деякі інші документи, які з руської мови на польську перекладав сам Шумлянський для того, аби про їх зміст повідомити гетьмана Яблоновського¹⁾.

Се певно не одинокий факт панського жарту з житем та здоровлем руських людей, тільки може виїмково пощастило йому дійти до нашої відомости в досить докладній формі. Як виглядало жите найбільшої часті пануючої верстви в Польщі в перших роках XVIII в., про се дає нам досить добре поняття пам'ятна книжка Криштофа Завіші, воєводи міньського, що жив у роках 1666—1721, тішився ласкою короля Августа II, але без довшого вагання перейшов на сторону Шведів і авантурувався довгі літа воюючи свою власну вітчину, а потім мов нічого й не бувало, знов перейшов до польського табору і зробився сторонником невдалого короля Станіслава Лещинського. Спомини сего литовсько-польського пана видав Юліян Бартошевич у Варшаві 1862 р.²⁾, додавши до них досить простору свою працю про жите їх автора та історичну вартість його споминів. Для нас цікаві деякі уступи тих споминів, особливо про дворазовий побут їх автора на Україні, про його особисті зносини з коро-

¹⁾ Див. Архивъ Юго-Западной Россіи, часть III, т. II, ч. CL, CLI (ст. 449—451).

²⁾ Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody Mińskiego (1666—1721), wydane z oryginalnego rękopisu i zaopatrzone przypiskami przez Juliana Bartoszewicza. Warszawa 1862, ст. LXXIII+440.

лем Августом II та про його літературні праці. Як ілюстрацію життя пануючої верстви в перших роках XVIII в. я наведу далі в перекладі на нашу мову важнійші уступи з його записок із р. 1702.

Про свої літературні праці автор згадує в коротких споминах п. з. „Wiek życia mojego“ під pp. 1687—8 по вичисленю ріжних своїх промов при ріжних нагодах ось що: „Tę mowę, lubo niegodne pamięci, wpisane są w księgę moją pt. „Zebrańie różnych mów“, a wpisane dla pokazania i dobrego przykładu potomności, że się w młodych latach nie próżnowało i coraz brało się chcieć do perfekcyi. Disce quivis virtutem ex me verumque laborem!“ (ст. 22). Як бачимо, автор мав досить високе понятє про вартість своєї літературної праці. На тій самій стороні читаємо далі: „W tych latach dwóch także, od publiczniejszych zabaw wolny, dla niestracenia darmo czasu, pisałem historyą wierszem polskim „O Agnulfie i Floreście“ i do druku podałem“. Сей друкований твір Завіші, о скілько міг розвідати видавець його споминів, не дійшов до нашого часу. Була се мабуть віршована перерібка якогось італійського оповідання. В р. 1696 Завіша видав друком другу свою книжку, писану латинською мовою п. з. „Propositiones christiano-politicae“, яка також не дійшла до наших часів, і в якій видавець його споминів бачить не теологічний трактат, а політичний памфлет, писаний з метою спонукати християнські держави до війни з Турками. Живішу літературну діяльність розвинув Завіша під кінець свого життя, і то більше в релігійнім напрямі. Коло р. 1719 вийшла друком його книжка „Aryjamen“, про якої зміст невідомо нічого. Тодіж, або може роком пізнійше, автор видав твір писаний польською мовою п. з. „Хієга о мєсе Pańskieј“, якому так само не пощастило дійти до наших часів. У р. 1721, т. є в році своєї смерті, він розпочав друкувати польський переклад латинської книги єзуїта Станігорета „Historya Boga nieśmiertelnego“, якої друк ледви чи був скінчений, і з якої також мабуть ніщо не доходило до нашого часу. Нарешті 1728 р., по його смерті, видана була в Варшаві в єзуїтській друкарні його брошура „Odgłos słodko brzmiącej melodyi“ на похвалу роду Завішів.

На Україні, де Завіша мав також просторі маєтності, він був два рази; перший раз 1695 р. в лютім, про що в його споминах читаємо ось що: „25 лютого виїхав я на Україну з Чечерська до Бердичова. Дорога моя була на Халч, де я два

дни забавив у старости Мозирського (Петра Кароля Котовського), і придивляв ся його підданим Москалям-Пилипонам. На Гомель, Лоїв, Чорнобилъ, Димир та Межигори я заїхав до Київа, а відси на Фастів та Котельню до Бердичева. В Київі мене стрічали та приймали святочно, там я забавив 5 день і відвідав святі місця печерські. У Фастові Палій, полковник королівських військ запорожських, зустрів мене пів милі перед містом з хоругвами, трубачами та кітлами, приймав і гостив мене щедро та проводив із міста з великою дружиною; ми роз'їхали ся наділивши один одного дарунками. 12 марта я станув у Бердичеві; там забавив я два тижні на гулянках та ловах, там же вбив я медведя в степах або диких полях. Підчас мого побуту вмер там п. Старосельский, мій слуга і губернатор (завідатель дібр), якому я справив величній похорон, при яким стріляно з гармат, при зложеню тіла стріляли з рушниць драґони та козаки, а бердичівські міщани в процесії з хоругвами проводили тіло до гробу. 27 виїхав я з Бердичева серед гуку гармат і весь осмалений порохом; проводило мене козацтво все як один; подорож моя пішла на Пятку, Чуднів, Мирополе, Полонне, Межирічє, Березницю, Висіцьк, Давидгородок, Сторобин, Яжевичі до Мінська, до якого я заїхав у велику суботу" (ст. 40—41).

Друга подорож Завіші на Україну відбула ся в р. 1700 весною. Дня 8 марта Завіша зі своєї резиденції в Роготній виїхав на Україну до Бердичева. Їхав на Слуцьк, аби дістати гроший на задуману подорож до Риму. Станувши в Слуцьку 10 марта „забавляв ся півтретя дня трактований ненастанно у пана Сенніцкого, стольника холмського і тамошнього губернатора, від якого за певним контрактом узяв 20.000 зол. пол. Відси виїхав 13 з разу при добрій погоді, але в Пінщині, від Межирічя, під Полонним та коло Дубрівки між лісами була дорога дуже погана, на якій поламали ся вози. В Бердичеві станув 21 серед гуку гармат та стріляня з рушниць. На зустріч мені вийшла моя хоругов з козаків і Волохів пів милі за Чуднів. Дай Боже промешкати тут якийсь часок щасливо та здорово! Великий тиждень і три дни свят провели ми без польського священника, але дуже побожно. Гріб божий був убраний гарно, при яким від 12-ої години в п'ятницю аж до 12-ої на неділю ми по черзі клячали день і ніч, а дождавши Воскресеня Христового заспівали „Te Deum laudamus“, при чім стріляно з гармат. Свята провели ми на гулянках і мали нагоду в місті

досить надивити ся на козацькі штуки в танцях і забавах. По-святках приїхав із Любара кс. Баєрський і замешкав у нас півтора тижня. Резиденція українська вся була в гуляню. Я часто їздив у дикі поля на звірів; 5 мая вбили ми лося і затрувили кілька серн. Тогож дня вечером стрільці принесли мені 6 серн, журавля і глухаря. Д. 7 я поїхав до Слободищ, де при мені вбито страшного птаха, величиною та пірем подібного до лебедя, з дзьобом довгим близько на локоть і з воєм або підгорлем як пухир, у який влізло води доброї міри півтора горця. Д. 10 вбито медведя і чотири серни. Тогож дня їздив я з жінкою на гуляне, оглянути пустині дібр Тишкевича, т. є. Бистрика, дуже гарної місцевости, замку мурованого Махнівки, Жижелева та Білополя. Тут забавив я кілька день об'їздячи спусту Арабію. В сам день Вознесеня божого при заході сонця в диких полях зустріли ми дуже великого медведя, котрого в трійку гонячи без стріляня ми вбили списами. Мого наганняча Щавінського, що хотів добити звіря, коли вже впав на землю, сей ухопив за ногу і погриз її шкідливо. Серн коло Білополя бачили ми багато, що не лякали ся людей як домашня худоба“ (ст. 74—5).

Для характеристики домашнього життя сего пана наводжу один уступ із його записок під д. 15 палоліста 1698 р. „15-го справив я весіле візникови Василю з Ануською, нянькою моїх дітей. В Роготній сільські весільні обряди ганебно смішні та дивоглядні ведів я відправляти перед собою в покою, з яких я насміяв ся й навтішав ся. Виправляли правдиві інтермедії“ (ст. 62).

Сего року розпочинають ся в записках Завіші його спомини про зносини з королем Августом II. Д. 5 мая 1698 р. він виїхав із своєї маєтности до Варшави на вибір короля. Елекція тягла ся шість неділь. „В ненастанних гуках і розрухах відбували ся засідання, в яких найбільше суперечок було за зрівнане прав великого князівства Литовського з польською короною, що особливо не в смак було панам Сапегам. Я бував на різних трактаментах, і в мене бували. Протягом двох днів не зсїдаючи з коний ми вибирали короля. При виборі пішло на незгоду. Я був по стороні князя саксонського, і по доконанім виборі литовська шляхта виправила мене до нього з ознаймленем вибору. Я виїхав із Варшави 16 липня разом із п. Огінським, хорунжим великого князівства Литовського. Ми їхали кінями і аж 20 станули в тарнівських горах; тут повитали ми:

нашого короля; промовляв Яблоновський, воевода волинський, досить гідно і чемно, а від руської шляхти Дідушицький, староста жидачівський. Частував нас король того дня в шопі, що мала стіни, плетені з березового прута; в ній заставлено три столи з богатими наїдками та напійками. По обіді король виїхав до свого війська, що стояло табором, бігав на коні і сказав. Д. 27 рушили ми до Кракова; там на другий день король зложив прилюдне визнання віри, сповідав ся і причащав ся і заприсяг умову (pacta conventa) з польською державою. Д. 29 в Славкові гостив сенаторів і з ними та з нами з рицарського стану напив ся до волі. Тогож дня король показував докази своєї сили, прим. стискаючи пальцями грубі срібні чарки і т. и. Д. 1 серпня через Лобзів впровадили ми короля, де ненастанна була його забава з рушницею та луком: з пістолета вік перетинав звішені нитки, вбивав кулю в кулю стріляючи правою або лівою рукою, трафляв у ціль обертаючи пістолет у зад, трафляв на 1000 кроків із мушкету від рота, не прикладаючи до лица, і т. и. Гостий приймав часто. Нарешті д. 6 серпня перейшов до Кракова, до якого в'їздив добре напивши ся. Під брамами і на замку гучно стріляли з гармат. В'їздячи до міста король скинув перуку мовлячи: „Нехай як Поляк і польський король в'їду до столиці, а не як чужоземець“. Вступив до костела, де відспівано *Te Deum*. Коронація відбула ся аж 12 вересня в Варшаві. На коронаційнім соймі була велика конкуренція між литовськими послами задля маршалківської булави, яку деякі хотіли віддати князеві Вишневецькому. Полагодив усі ті дозволені та благородні амбіції конкурентів сам король, і всі пани згодили ся відступити булаву мені; сю функцію (провід коронаційному соймови) я відправив щасливо і з похвалою і довів сойм до кінця. Най буде великому ангелови на рад честь на віки!“ (ст. 51—3).

В те панське житє, заповнене товариськими забавами, гостинами, п'ятиками та ловами, входять немов програмова часть події родинних та сусідських сварів, інтриг та нападів, що характеризували тодішні суспільні та політичні порядки в Польщі. В житю мінського воеводи власне 1702-й рік приносить цілий рад таких подій. Їх початком можна вважати д. 29 жовтня 1701 р., про який у записках Завіші читаємо: „На день св. Тереси справляв я іменини своїй жінці, маючи на сей акт у себе моїх панів сусідів. По іменинах швидко ми поїхали до Можейкова на заїзд. Пан Халецький, староста мозирський, додав

менї людей, з якими я заїхав сю маєтність 29 жовтня“ (ст. 103). „Заїхати маєтність“ у тих часах значило забрати або обрабувати її несподіваним оружним нападом. Можейків належав до п. Яна Казимира Качановського, що мав за жінку природну сестру Завішиної жінки; ворогованє Завіші проти сего свояка викликане було власне тим подружжєм, яке Завіша вважав страшним мезаліянсом тому, що сестра його жінки Маріянна Текля з Нарушевичів була з разу жінкою Ходкевича, потім Паца, отже оба рази високих аристократів, а третій раз, у стані близькім до божевілья та непочитальности, вийшла за Качановського, який узяв її головно задля її маєтку. Завіша незабаром відібрав жінку від її мужа, а при кінці 1701 р. заїздом захопив маєтність Качановського. Він жив у тій маєтності, як у своїй власній, до 12 грудня, та сего дня потує в своїх записках: „Дійшла мене несподівана відомість, що Качановський з громадою людей іде не тільки на від'їханє Можейкова, але також на зробленє нам конфузії та насильної напасти. Поміркувавши, що не видержу перед переважною силою, бо всю свою дружину я віддалив був перед тим, лишаючи при собі лише десяток людей, я від'їхав із Можейкова в ночі, забравши всі свої річи. Паню Качановську взяли ми з собою і завезли до Роготної. Дня 6 січня 1702 р., в день Трьох королів, Качановський прислав до мене приятелів для перепросин і переговорів, а вбезпечивши нас, на другий день ранесенько наїхав насильно на неготових і ще сонних. Але Бог пощастив нам, що ми лише з кількома людьми вигнали його ватагу з роготенського двора, і на полях з поза паркану настріляли досить його коний та людей. Козаки стояли між оплотами міста і не могли дістати ся до двора. З моїх людей тільки одного горалє Гната пострілено, тай то зовсім нешкідливо. В день руських Трьох царів (12 день пізнійше) я відплатив ся Качановському: зо мною пішло 80 коний, ріжних збираних людей, панів сусідів і моїх слуг, а надто 40 піших козаків компутових полковника князя Вишневецького. О семій год. з рана щасливо підступив я під Можейків, і не забавило й пів години, як я примусив до втеки самого Качановського, його слуг та Волохів; на здогін за ним погнало наших зо 20 коний і по шляхах набили досить людей. Сам Качановський утік до Жолудка; там я велїв узяти його зі склепу з поміж мерців. Його витягли, а другого дня відповідно зізнавали свої вчинки. Він був у присутности п. Бурби засуджений і похований у церкві у Вязівці.

Нехай спочиває в спокою, бо я дарував йому всі урази. В тій перепалці тільки одного могого козака пострілено. Я тільки переночував у Можейкові, а потім вернув до Роготної; четвертого дня я відправив людей, задовольнивши їх належно й справедливо“ (ст. 104—106).

З приводу сеї події польський видавець споминів ось як осуджує її моральну вартість: „Богато гріхів допустив ся тут пан староста. Справедливий, а допустив ся насилля; побожний, а спрофанував жолудківський костел, який задля сього випадку замкнено. Що гірше, був у своїй власній справі і стороною і судією. А хоча бажав Качановському спасенія, хоча сказав про нього: „Requiescat in pace“, хоча простив йому всі його урази, — як можна при тім християнським настрою зрозуміти такий вислов у його записках: „Такий кінець тим, що женять ся нерівно „et litigant cum superioribus“. В иншій місці Завіша так уболіває: „Качановська, сестра моєї жінки, „ultimi et nefandi thori“. Як погодити після сього перехвалки старости, що Бог, справедливий свідок його чести, дав йому побіду? Але в ту пору в Польщі поняття були такі помішані наслідком безладдя в головах, що й наш Завіша не почував, якого злочину допустив ся, коли ще й хвалив ся тим, що зробив“ (ст. XXI).

Того самого року староста мінський допустив ся без наміслу ще й другого, може ще більшого злочину, бо покинувши сторону польського короля, якому присягав на вірність, перейшов до Шведів. В липні, машеруючи з ними на південь до Берестя, він записує в своїх споминах ось яку подію: „В Білій, маєтности князя канцлера Радивиля, спочивали ми дві неділі не без значної руйни його дібр. Війську дано велику свободу поступати в тих добрах *ad libitum*. Бо той князь був причиною всього зла та замішаня. Худобу з фільварків і хлопську по селах позабирали, стави поспущано, звірів у звіринці повбивано, а в палаті і в покоях скрізь *abominatio desolationis* (біблійний вислов „мерзость запустіня“), села деякі попанені Шведами“ (ст. 109—110). А обік сього сцени пияцтва та веселих забав, як ось прим. 21 падолиста: „Був у Денгофа, ловчого В. К. Л. в Шекаревицях чотири дні. Була там пані Потоцка, старостина Черкаська, гарна і весела дама, яка ані одної ночі не давала нам спокою. так що ми раз у раз танцювали, гуляли та робили збитки“ (в мольським тексті *broili*).

Для характеристики подій того самого часу подаю ще оповідане третього тогочасного свідка про т. зв. „литовську траге-

дію“ 1701 р. яку також можна назвати „жартом непотребним“ у найповнішій значіню тих слів. Найкомічнішим у тій трагедії являється те, що сам польський король не вважав невідповідним для свого становища вмішати ся в фамілійні роздори литовських маїнатів та підюджувати одних аж до братовбивчої війни з другими. Подаю оповіданє сего свідка, правдоподібно Еразма Отвіновського¹⁾, в перекладі на нашу мову: „Р. 1701. §. 2. Литва сего року за поводом Огінського бурилася проти Сапег; мала, що правда, справедливі причини, але коли би пан (король) був щиро провадив діло, міг би був инакше запобігти тим трагедіям. Але королеви треба було, аби піддані били ся між собою, і тому видав універсали на загальне ополченє, ніби то проти Шведів, що висіли над границями, і показував свою готовість. Коли вже литовська шляхта повсідала на коні, Сапеги дорозумівши ся добре, що се на них вимірено замах, вивели також у поле не мало війська, найбільше чужоземного та литовських Татар, і так усе літо зводили битви одна сторона з другою“. §. 3. Коронний гетьман Яблоновський зразу бажав залагодити маїнатську колотнечу в Литві, але бачучи, що сам король інтригує проти Сапег, потайно вислав їм військову підмогу з посполитого рушеня, яке про око ніби то розпустив.

„§. 4. Отож посполите рушенє, зібране проти Шведів, уже під осінь у падолистї рушило проти Сапег, що стояли табором. Зійшли ся під Олькениками. Там нещасливою фарсалиєю станули проти себе братні ряди, і тою кровю, яку черпали обивательські правиці, окропили поля. Сапегинські війська знесено, а гетьманового сина, конюшого литовського, що був генералом у цісарьскім (австрійськім) війську, шляхта взяла в неволю і цілу ніч держала в арешті. Князі Вишневецькі, хоч постріляні гетьманським сином, заходили ся щиро, аби заховати при житю конюшого Сапегу, але Огінський з Заранком і Котлом усю ніч навмисно підпоювали шляхту, куфами розносячи горілку по олькеницьких вулицях, аби вбити стольника. Рано шляхта кинула ся на дім, де був стольник, а коли варта оперлася їй міцно ме пускаючи, полізли на верх дому, віддираючи

¹⁾ Pamiętniki do panowania Augusta II, napisane przez niewiadomego autora (podobno Erazma Otwinowskiego). Wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. W Poznaniu 1838. 8-ка, ст. VIII + 384. Споми́ни обіймають роки 1696—1728.

гонті, лати та крокви і кидаючи на долину, і через повалу почали спускати ся до кімнати. В тім кс. Білозор ускочив до кімнати вікном із заду. Конюший бачучи наглу смерть перед очима, просив ксьондза висповідати його, але Білозор ударивши його сильно в лице крикнув: „Ось маєш абсолюцію!“ Князі Вишневецькі бачучи грізну небезпеку хотіли вивести конюшого з того заколоту, але коли взявши його між себе всідали до карити, що стояла перед господою, в тій хвилі шляхтич Свідерський рубонув конюшого з заду в голову так, що той упав на землю, а князі ледво спасли ся втекою. Там тоді заїлість люду збиткувала ся над ним; тіло страшенно порубане на штики три дні на вулиці лежало втопане в болото. Коли король Август довідав ся про сю трансакцію, мав радість замість переляку, бо стало ся все з волі короля, коли такий погром упав на дім Сапєжинський, упереджений ненавистю“ (ст. 33—34).

Як ілюстрація тих часів, а власне перших літ XVIII в. дійшла до нас вірша, зложена руською мовою, але правдоподібно якимось Поляком, прихильником шляхетського панованя на Руси, про бурливі події 1702 р., яких пам'ять у значній мірі затратила ся, і виступає лиш уривками в сучасних історичних жерелах, але які про те заслугоують на спеціальну увагу як перший обяв того людowego руху в Правобережній Україні, яким характеризуеть ся її історія майже за весь XVIII вік і який прозвано гайдамацьким у протиставленю до козацьких рухів XVII в. Ті гайдамацькі рухи визначають ся поперед усього, так сказати, самосівним, вибуховим характером, браком тіснійшої організації та різнородністю елементів, що беруть у них участь. На Правобережній Україні вони йдуть рівнобіжно з занепадом козацької організації, яка властиво лиш раз іще виразно проявляє себе в особі та діяльності Семена Палія, коли натомісь на Лівобережній Україні ся козацька організація, не вважаючи на нівеляційну політику Москви, все таки витворює досить самостійне, суспільно-політичне тіло, т. зв. Гетьманщину, яка перебувши часи царського та бюрократичного автократизму, все таки зберегла найкращі козацькі традиції як підвалину нового національного розвитку України.

Вірша, про яку тут мова, заховала ся в збірці Якова Головацкого „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, часть I (Москва 1878, ст. 33—35) під не зовсім властивим титулом „Бунты козацкіі“. Відки взяв її Головацкий, не сказано у нього ані в передмові ані в увагах до історичних пі-

сень, і тільки з рукописного збірника пісень Ількевича, який не цілий дійшов до нас і належить тепер до рукописного відділу бібліотеки Народного Дому у Львові, знаємо напевно, що ся вірша, так само, як і інші історичні вірші, прим. вірша Шумлянського про похід Собеского на Відень 1683 р., була переписана Ількевичем із старшої рукописної збірки, що була в його посіданю. На жаль із копії Ількевича, писаної латинськими буквами, заховало ся в тих паперах тільки остатніх 15 рядків, які можуть послужити до реконструкції тексту, переписаного Головацким на руське письмо та етимологічний правопис з пробами власної реконструкції.

Жарт непотребний в сімсот втором стал ся:

Люд своєвольний¹⁾ до купи зобрал²⁾ ся,

А через Іюду³⁾ стали ся і бунти,

Позостали ся, ах, пустіі ґрунти.

5 Ах Україно, люд свивольний маєш,

Юж ляментуєш, трупи оглядаєш⁴⁾!

Глупство козаков, же ся збунтовали,

На своїх панов руки подіймали.

„Нуте ж, молодці, будем Ляхов бити,

10 І їх за шиї на славу водити!“

До Немирова стали ся збирати⁵⁾

По містах, селах, та панов рубати;

В Немиров місто стали ся вперати⁶⁾,

Ляхи почали одпор їм давати.

15 Ко замку ближче Ляхи уступають,

О зрадї міщан Немировских знають⁷⁾,

Же мислят панов в замку добивати,

Потом добивши заровно рубати.

Ляхи із замку войска виглядають,

20 До Бога серцем жалостне волають,

Аби помощи в замку їм⁸⁾ давано;

На радість огня (?) в труби заіграно.

В середу рано Ляхи о мир просят,

Високо к⁹⁾ небу очи свої зносят;

1) Г. свивольный. 2) Г. зобрался. 3) Г. дод. и. 4) Г. на труны поглядаешь. 5) Г. зверати. 6) Г. вперати. 7) Г. не знают. 8) Г. вас. 9) Г. ку.

- 25 Всі юж заровно козакам¹⁾ здали ся,
 А они кажут: „Ми то доби́ли ся!“
 Ах, виводячи стали їх рубати,
 Кійми²⁾, ціпами сродзе мордовати.
 Панов великих много погубили,
 30 Кров яко воду потоком пустили.
 Вельми ся тішат, же-смо звозевали,
 Польского войська [в] очи не видали.
 Всі ся козаки письмом обсилают,
 А под Бердичов на под'їзд всїдают.
 35 Юж ся там Ляхи збирати³⁾ почали,
 Козаки в радї хутенько припали.
 Стали ся Ляхи там в ними⁴⁾ стирати,
 А на піхоту міцне натирати.
 І там богато Ляхов погубили,
 40 Тільки же в радї козаки ся били;
 А виводячи стали їх рубати, —
 Мусїли Ляхи иншії втікати.

- Тільки староста на полю Хмельницький
 Показал ся там до них по жолніреки;
 45 Там же пан Рушиц із ними ся стирал,
 Гди на труп Ляхов жалосне позирал⁵⁾.
 Тільки поспольство на полю стояло,
 Ратунку Ляхом щире не давало.

- Утішил сь ся, козаچه гультайський,
 50 Жесь⁶⁾ звозевал люд увесь христіянський,
 Же стали через заслуги панамі,
 Коли-сте⁷⁾ ся под Межибож зобрали⁸⁾.
 Под Межибожом щасте не панує,
 За ваші бунти смерть ся вам готує.
 55 Із Межибожа за неправду бито,
 А неедного под Синявою взято;
 А за Зіньковом щасте сте згубили,
 Босте піхоту всю свою позбили.

¹⁾ Г. козакомъ. ²⁾ Г. Кіями. ³⁾ Г. зберати. ⁴⁾ Г. тамъ Ляхи
 изъ ними. ⁵⁾ Г. поглядалъ. ⁶⁾ Г. Же. ⁷⁾ Г. есте. ⁸⁾ Г. со-
 брали.

- Не тїш ся, козаче, ксьонже наступає,
 60 До Константинова Вишневецький віжджає¹⁾.
 Козаки ближче взяли ся з Острух²⁾,
 Под Константиновом згинули як мухи.
 Хотїли-сєге вradoю добути,
 Від ксьонжента вам прийшло погинути.
 65 В понедїлок рано козаки герцуют,
 Ляхи із замков до них ся гоґуют.
 Кажут козаки: „Ляхов небагато“³⁾.
 Стерши ся з ними, всіх под меч побрато.
 Показал ся там ксьонже Вишневецький⁴⁾,
 70 Ізбил⁵⁾ ся з ними, ах, по молодецки.
 Принципалове назад утікают,
 На невинних смерть нічого не дбают.
 Марс в сімсот вторім козаки почали,
 А в сімсот третом Ляшеньки скончали⁶⁾.
 75 Гетману⁷⁾ слава Сєнявському завше,
 Же ідет сміле жолнеров добравши⁸⁾;
 Іх Мосцьом паном Любомірским славно,
 Юнаком польским і ричарству давно⁹⁾.
 Нехай же будет Богу од нас хвала,
 80 А паном нашим за¹⁰⁾ то¹¹⁾ вічна слава!

Не все в тій вірші ясне; неясні особливо рядки 22, 40, 51, та се неясности переважно стилістичні, які може вияснити давнїйша і докладнїйша копія, як би така знайшла ся. Що до історичного змісту вірші, то за її автором треба признати дуже малий епічний талант: він не вмів докладно оповісти ані одного факту, не дає в своїм представленю ані спеціальних причин, ані розвою подій, а величаючи польських войовників, що так, чи сяк визначили ся в тій невеличкій війні, він не дає ніякого понятя про те, хто були ті бунтівники, які були їх проводирі, яке число та який характер їх воєнної сили. Назва „козаки“ в тих часах містила в собі дуже різнородний воєнний люд, а дійсні козаки, чи то запорозькі чи реєстрові, як

¹⁾ Г. вижджає. ²⁾ Г. зъ отсрахі. ³⁾ Так Ільк., Г. богато. ⁴⁾ Г. Вишневецький, Ільк. Wysznowecki. ⁵⁾ В обох текстах: Збил ся. ⁶⁾ Ільк. skończyły, Г. скончали. ⁷⁾ Ільк. Hetmana, Г. Гетману. ⁸⁾ Ільк. dobralszy. ⁹⁾ Ільк. i ryczystwo дано, Г. рыцарство дано. ¹⁰⁾ Ільк. вас. ¹¹⁾ Г. і Ільк. вас.

побачимо далі, в тих подіях з кінця 1702 р. не брали майже ніякого уділу.

Бажаючи освітити історичні події, що лежать в основі сей вірші, не зайвим буде заглянути поперед усього до найновішої праці, яка монографічно представляє історію гайдамацьких рухів XVIII в., а власне до двотомової книжки: „Fr. Rawita-Gawroński, *Historya ruchów hajdamackich, We Lwowie 1901*“, якої перший том присвячений гайдамацьким рухам до р. 1770, а другий спеціально т. зв. Коліївщині, або докладнійше уманській різні 1768 р. На жаль сей польський автор, хоч пише з великими претенсіями на правдомовність та вичерпанє історичних жерел, у своїх історичних працях, що майже всі доторкають ся історії України, визначаєть ся з одного боку сліпою та завзятою україножерною тенденцією, а з другого дивоглядною безкритичністю в користуваню історичними жерелами, легковірністю до всяких, хоч би найабсурдніших сплетень та вигадок, а рівночасно якоюсь фатальною сліпотою на такі жерела, що могли б освітити йому історичні події правдиво¹⁾. Оттому не диво, що події з р. 1702, про які згадує наша вірша, якось неначе зовсім уйшли уваги польського історика, хоч пильнійше роздивлене в жерелах, які він мав під рукою, могло би дати йому змогу освітити їх значно докладнійше. Подаю тут фактичний скелет того, що крім пустого балаканя подає польський історик про ті події.

На його думку історія гайдамаччини починає ся з'їздом царя Петра Великого з польським королем Августом II. у Раві Руській д. 22 червня 1698 р., хоча фактично на тім з'їзді не обговорено і не рішено нічого такого, що могло вплинути на

¹⁾ Яркий приклад такої справді фатальної сліпоти вкажу зараз на першій картці першого тому висше цитованої праці. Між рукописними жерелами для історії гайдамаччини, які містять ся в бібліотеці Осеслїнських у Львові, і які, можна би думати, він визискав у своїй праці, він цитує фундаментальний для історії уманської різні рукопис 266 дословно ось як: „W końcu: pieśni ukraińskie współczesne szlacheckiej Muzy“. Автор не згадує про те, що сей рукопис містить спомини Кребсової з недрукованими дося додатками, Ліпомана та безіменного компілятора, який цитує Кребсову та Ліпомана, а нарешті польську поему бущого студента уманської школи і очевидця різні, поему, якої свідоцтво до самих основ перевертає все те, що понанисував д. Равіта-Гавронський у другім томі своєї монографії. Ся поема з історичним вступом опублікована була мною в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка, р. 1904, т. LXII, ст. 1—40 і окремою відбиткою.

вибухи гайдамацьких рухів. Що правда, польський історик, який гайдамаччину вважає „wynikiem nie tyle krzywd odczu-tych świadomie i żądań jasnych, ile następstwem dowolnych instynktów na pól dzikiego społeczeństwa“ (I, 55), рівночасно бачить головне жерело вибухів у тім, що московське військо війшло в границі Польщі і давало гайдамакам „pole bezkarnej swawoli“. В розділі 2, присвяченім початковим гайдамацьким рухам на Волині, автор мішає ті рухи з акцією Семена Палія в Київщині, і не силкуєся представити їх окремо, хоч у вступ-нім розділі досить виразно зазначив, що акція Палія мала ха-рактер більше козацький, як гайдамацький. Про розрухи в во-линськім воєводстві згадуєть ся принагідно на ст. 58 словами: „Szastali się oni (свавільні полковники, recte ватажки), gdzie mogli po W—stwie Wołyńskiem, rabując i wsie paląc“. На ст. 59 знов згадано, що „Rebelia kozacka dotyczyła niejedno-krotnie pogranicza W-stwa Wołyńskiego, zagrażając „krajom i fortunom“ szlachty“. На соймику волинського воєводства, що відбув ся невідомо де й коли в р. 1701, ухвалено організувати оборону проти бунтарів-селян та козаків із самої шляхти, не довіряючи Волохам, „którzy się pokazali fidefragi“. Ся ухвала мабуть не була виконана, коли на соймику тогож воєводства з 20 падолиста 1702 р. її повторено знов, а шляхта Лятичів-ського повіту постановила боронити ся власними силами, не че-каючи на ціле воєводство (ст. 60). Наслідком ухвали волин-ської шляхти коронний підкоморій Юрій Домінік Любомірський покликав шляхту до зброї для здушення „хлопського бунту“, і велів їй збирати ся до Полонного (ст. 60). Далі автор знов мішає київську Паліївщину з волинською гайдамаччиною і за-значає факт, що польний гетьман коронний Сенявський стягав шляхетське ополчене до Бережан — в якій цілі, невідомо. І далі знов загальні фрази: „Wszędzie wrzało. Na Wołyniu, koło Międzyboża i Satanowa włościło się około 3000 hałastry, która wsie i miasteczka plondrowała, pasieki na zimę pocho-wane wybijała i szkody czyniła dokoła. Gdzie napotkano szlachcica albo Żyda, ścinano“ (ст. 61). Нарешті зібрало ся посполите рушене шляхти з хоругвами кварцяного війська з міцною постановою бороти ся „z rebelią kozacką“. Вони ста-нули табором біля Бердичова, але тут стало ся щось подібне, як під Берестечком. Купка козаків злучивши ся з хлопями ріж-них сіл і місточок напала на польський табор і погромила його так фатально, що навіть сліду по нім не лишило ся. Все пішло

в руки черні та козаків, а не один ледво в жупані уйшов із тої нещасливої оказії" (ст. 61). Ось і все, що подає сей історик про події в Волинськiм воеводстві з кінця 1702 р.

Одиноке жерело, на яке він покликає ся при тiм, се відомий другий том третьої часті „Архива Юго-западної Росіи“, присвячений козаччині на Правобережній Україні 1679—1716 рр., виданий під редакцією і з передмовою В. Антоновича. Заглянемо до сего жерела, може воно дозволить нам кинути більше історичного світла на ті події, як се вчинив польський історик. Передмова Антоновича до сего тому обіймає 197 сторін друку і являєть ся основною монографією про події тих часів і тої частини нашого краю, до якої відносять ся публичні та приватні акти, опубліковані в тiм томі. Розумієть ся само собою, що автор передмови, визискуючи в ній актовий матеріал для представлення даної епохи, з одного боку не міг обмежити ся самим тільки тим матеріалом, але мусів користувати ся також посторонніми, головню друкованими свідощтвами для того часу, а з другого боку, зосереджуючи свою увагу на визначніших особах та подіях, що надавали тому часови його властиву характеристику, не міг вичерпувати всі подробиці, яких достарчає дуже багатий актовий матеріал, а навіть не потребував вичерпувати всіх подробиць посторонніх друкованих жерел, що відносять ся до того часу. Тому не подивує ніхто, що я в отсій розвідці, займаючи ся спеціально віршею, в якій дуже недовкладними нятяками змальовано події несповна двох років (1702—3), держачи ся в основі оповідання про них Антоновича, з покличками на його жерела, доповняю його подекуди ширшими цитатами з актів та посторонніх жерел, відомих або невідомих нашому славному історикови.

З оповідання, яке буде подане далі, бачимо, що головними героями подій, представлених у нашій вірші, були козацькі полковники Самусь, Іскра й Абазин. Відомости про них, які стрічаємо в тогочасних жерелах, сягають не далі, як 1683 рік, в якому вони, а надто також Палій, брали участь у поході козацької компанії під Відень, та вирушивши пізнійше від армії короля Собеского, заціпили ся до битви під Віднем, а за те взяли участь у битві під Парканами¹⁾. Тоді вже король Собеский звернув на них увагу за їх хоробрість, і деякі з них не-

¹⁾ В. Антоновичъ, О козакахъ, передмова до названого више тому „Архива Югозападної Росіи“, виданого в Київі в р. 1868, ст. 34.

забаром по повороті з походу одержали від короля т. зв. „приповідні листи“, в яких іменовано їх полковниками і дано їм повновасть вербувати охочих людей у козаки і вдержувати сформовані з них полки в певних означених місцевостях. Самусь (се було очевидно його хрестне ім'я Самуїл, по батькові він звав ся Іванович, а прозвище його лишило ся нам невідоме) зробив ся таким способом полковником богуславським і зі своїм полком кілька разів відбивав напади Татар. Про се під р. 1691 ось що оповідає Рітельман¹⁾: „Сего 1691 р. після гетманів Могили та Драгинича король польський Собеский поставив якогось Самуся із козаків, і дав йому гетьманські клейноди, а війську плату, при чім потвердив також козацькі привілеї. А резиденцію мав сей гетьман Самусь у Винниці над Дністром, і в наддністрянських (у друку мб. через помилку „Подніпровських“) містах збирав до себе охочих козаків, також Запорозжців і інших гулящих людей, а також і містових козаків, і творячи многі ватаги, самовільно без королівського наказу ставив над ними полковників задля оборони від бусурманських нападів на християн і для захисту границь. Бо по обох боках ріки Бога степами Татари нападали на Польщу та Росію, брали в неволю польський та руський народ, і туди ж зі здобичею вертали назад. Отсих Татар розбивав Самусь, відбиваючи у них коні, зброю та всяку здобичу для себе, а полонених християн відпускав у їх вітчину, за те многих Татар часто брав у неволю і відсилав або в Москву або в Польщу, і за се одержував від дворів похвалу та нагороди“.

Далеко вчасніше і подекуди докладніше те, що оповідає про „Самусево гетьманство на Задніпру“ Грабянка, хоч і він, живучи на лівім березі Дніпра, багато дечого подає недокладно про події та відносини правобережної України. Подаю тут із його оповідання тільки те, що говорить ся про початок гетьманованя Самуся. „По Могилі — читаємо у Грабянки, — за Дніпром гетьмані король Собеский поставив гетьманом Задніпрським Самуся і дав йому привілеї на гетьманство і вольности та клейноди військові — бунчук і булаву, і плату війську з папського скарбу; бо папа намовивши християнських монархів на Турка затягав військо своїм скарбом. І Самусь орудуючи своїм гетьманством резидував у місті Винниці на Подні-

¹⁾ Александръ Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, Москва 1847, часть III, ст. 13.

строю"¹⁾. Ся відомість про удержуване Самусевої оружно́ї сили коштом папського фонду, коли би справдила ся з інших жерел, була би дуже важним причинком для історії того часу і вияснила би в значній мірі ту незвичайну обставину, що король Собеский сам на власну руку іменував на Україні полковників і навіть наказного гетьмана.

Коло р. 1693 польський король іменував Самуся наказним гетьманом; у р. 1694 він стоїть іще під дозором польського ретіментаря Вільги, але в р. 1696 він уже являєть ся самостійним козацьким начальником, якому коронний гетьман безпосередно присилає свої накази для козацьких полків. І так під датою 20 лютого 1696 р. читаємо гетьманський наказ: „Jan na Jablonowie Jablonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, daje ten mój ordynans do imci pana Samusia, hetmana nakaznego i wszystkich pólkowników i setników wojska jego król. mości i rzeczy pospolitej zaporowskiego“ і т. д., наказ про відкликане козацького постою з маєтности луцького єпископа²⁾, Обік Самуся в опустошеній Брацлавщині появляєть ся коло р. 1690 подільський полковник Абазин, про якого воєнну діяльність знаємо дуже мало понад такі загальні звістки, що він зі своїм полком також відбивав татарські напади і подавав гетьманови Мазепі відомости про рухи Турків та кримської орди (В. Антонович, *op. cit.* ст. 60—61).

Серед ненастанних заколотів розпочали ся в серпні 1702 р. грізнійші козацькі рухи. Антонович представляє діло ось як: „В серпні 1702 р. до Богуслава, Корсуня та інших міст, зайнятих полками Іскри та Самуся, понаходили польські властители, старости та їх завідатели з озброєними командами, і зажадали від козаків очистити міста та села або йти в підданство властителів і старост. У відповіді на се домагане Самусь, Іскра та пасерб Палія Семашко, що жив тоді в Богуславі, подали знак повстаня. Польські хоругви, шляхтичів та Жидів-арендарів, що наїхали з ними, побито в Богуславі, Корсуні, Лисянці³⁾ та доволічних місточках і селах. Наказний гетьман Самусь

¹⁾ Григорій Грабянка, Дѣйствія презвѣльной... брани Богдана Хмельницкого... въ разныхъ лѣтописцевъ въ градѣ Гадячу собранная року 1710. Издана Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ 1854, ст. 241.

²⁾ Архивъ Ю. З. Россіи, ч. III, т. II. Ч. СII, ст. 329—330.

³⁾ Про Лисянку, що лежить у Київській губернії, недалеко Дніпра, в жерелах, що дотикають бунтів у подільській губ., нема ніякої згадки.

присяг на вірність „царю московському“, і обявив себе підкомондним Мазепи. Селянам оголошено вічну свободу та увільнене від панів“ (ор. сіт. ст. 120—1). Се оповідане не зовсім відповідає тому, що можна вичитати з цитованих до нього актів та сучасних посторонніх свідоцтв. В інструкції київської шляхти послам, висланим до короля 20 серпня 1702 р., читаємо між иншим: „У теперішніх замішаннях Річи Посполитої повинна заважити також жорстокість Палія, що зриває ся до бунту і не тільки не хоче слухати наказу короля та сойму, виданого минулого року, аби уступив із Хвастова і розпустив своє військо, але навпаки, день у день затягає козаків, що грозить ненастанною небезпекою нашому всеводству. З його намови збунтували ся також Самусь та Іскра і наробили багато руїни в Богуславі, Корсуні та інших містах“ (Архивъ, ор. сіт. ст. 442). В другій інструкції, виданій 31 серпня, читаємо: „Ось і тепер козацьке, доси пригашене вугле, розжеврюєть ся через Самуса та Іскру в Корсуні та Богуславі і день у день вибухає полум'ям“. Послам поручаєть ся просити покійно гетьмана коронного, аби належним йому воєнним правом при помочи своїх ординансів випер Палія з Хвастова і запобіг бунтам Самуса та Іскри, які пограничним містам нанесли не малу руїну“. (Тамже, ст. 445).

Вісти про козацький бунт дійшли в тих самих днях до великого гетьмана коронного, який 28 серпня писав до Андрія Залуского: „З України долягають мені ненастанно листами та домаганнями здусити повстанє Самуса, колишнього гетьмана запорозького, який уже захопив міста Богуслав та Корсунь і вигубив у них католиків та Жидів, а лишив при житю самих Русинів“¹⁾.

Як бачимо, в тих звістках нема мови про якийсь наглий наїзд польських властителів та старостів на названі міста; се само собою зовсім неправдоподібне, бож властителі, їх завідателі та королівські старости сиділи в своїх містах та маєтностях, а наглий напад був зроблений очевидно з боку козаків. Так само не згадуєть ся тут нічого про такий важний факт, як присяга Самуса, що ще недавно був наказним гетьманом із надання польського короля, на вірність московському цареві, та

¹⁾ Andreae Chrysostomi Zaluski, primo Kijoviensis, postea Plocensis et nunc Varmiensis episcopi... Epistolarum historico-familiarium tomus tertius (1701—10). Brunsbergae d. 3. MDCCXI, т. III, ст. 248.

перехід його під зверхність лівобережного гетьмана Мазепи, що також був підданим московського царя. Се був би факт державної зради, який певно були би зазначили сучасні свідки з польського боку. Оповідане Антоновича про сей факт опирає ся мабуть на листі Самуся із 7 вересня 1702 р. до козацьких ватажків Паллядія, Валазона та Риніаша, в якім читаємо ось що: „Милостивий пане Паллядію, ротмістре гетманський! Милостивий пане Валазоне, бувший судіс Кумянський! Милостивий пане Стефане Риніашу Ямпільський! Милостиві панове, ласкаві приятелі та добродії! При найнижшій моїй поклоні через умисних Рашківців доводить ся мені писати вам і обізнати ся, що з ласки всемогучого Бога я всею душею присяг наймогутнішому пану і царю московському та ясновельможному панови гетьманови Мазепі не покидати до смерті і служити вірно на службі монаршій та реґіментарській за весь правовірний народ український. Оттак і стою при божій помочи зі всім військом українським під містом Білою Церквою, а чей би нам Бог поміг замок дістати і на дальший час, на відпір проти наших ворогів Поляків з військом запорожським одностайно ставати за козацькі свободи, як і перед тим бувало, аби від сего часу Ляшки з наших українських вітчин уступали і більше вже на Україні не розпростирали ся. Прошу вас, мої панове, доложіть усякого старання і охотно зібравши давнього товариства з кількох сот, або й тисячу звербувавши, коло Дністра, по всіх містах, збирайте ся і тягніть до нас як найскорше. Маю в Бозі надію, що для війська будемо мати здобич і найбільшу ласку реґіментарську, про що прошу (Бога). Скорож нам Бог дасть здобути Білоцерківський замок, то не будемо барити ся, але зараз підемо в гору до польських панів, противних нам, аби одностайно ставити їм опір. Коли хочете поступити по братерськи, то прошу, поки спровадите військо, давайте знати про себе кінно ким будь у день або в ночі, щоб я не мав на вас ошуки. Се предложивши бажаю вам від Бога доброго здоровля, як сам собі, і остаю ся вашим щирозичливим приятелем і слугою. Його пресвітлого Величества війська запорожського Самусь Іванович, гетьман український. Дано в таборі під Білою Церквою д. 7 вересня 1702 р.“ (Архивъ, оп. cit. ст. 449—450).

Сей лист у руській оригіналі дістав ся якимось способом у руки Йосифа Шумлянського, тоді вже уніятського єпископа львівського, який у польській перекладі переслав його великому гетьманови коронному польському.

На його автентичність дуже підозрене світло кидає ось який лист Палія до одного з тих самих ватажків, Паллядія, який виглядає немов скорочена копія листу Самуся, хоч має ту саму дату, що й попередній: „Мій пане ротмістре Паллядію, мій дуже зичливий приятелю! Пересилаю вашій милости добре-здоровле від пана Бога, а при тім своє братерське поручене з просьбою, тому що ваша наддністрянська волость суплікувала до нас, аби ми були їм патроном, тож прошу вашу милость по-братерськи, аби ви з нашим Лукіяном, що тепер находиться ся в Рашкові, прибували до нас. Відомости, коли які будуть у вас, швидко давайте мені знати. Про що й повторно просячи вашу милость остаю зичливим приятелем і тепер — вашої милости-всего доброго зичливий приятель Семен Палій, полковник його-царського Величества війська запорожського“ (Архивъ, loc. cit. ст. 450—451).

Неавтентичність сего листу на мою думку виявляє кінцева титулатура, бо-ж Палій був полковником не з надання московського царя, а тільки на основі декрету польського короля. Підозріне що до автентичности обох сих документів збільшає ще та обставина, що вони не заховали ся ні в яким урядовім архіві, але одержані були київською комісією від приватного чоловіка, д. Перльштайна. Що московський цар іще в грудні 1702 р. нічого не знав про те, що польські піддані Палій та Самусь присягли йому на вірність, довідуємо ся з листу Андрія Залуского до каштеляна краківського (В. гетьмана коронного) з д. 27 грудня, в яким читаємо: „Присягає посол московський тут присутний, чоловік зрештою понад вдачу того народу чесний, член старинної родини Долгоруких, що цар московський нічогоісінько не знає про причину розрухів на Україні. Навпаки, від чоловіка, який недавно був у посольстві у царя, він чув, що коли цар московський довідав ся про ті розрухи, і почув оповідане про успіхи Самуся, сказав до своїх присутних чиновників: „Яка-ж нещасна та Польща, коли її нападуть, хто хоче! Адже ж про сего Самуся доси ніхто не чув нічого, а він тепер ось що доказує“ (Zaluski, op. cit. III, ст. 338).

Далі оповідає Антонович про події в кінця серпня 1702 р.: „Самусь вирушив облягати Білу Церков, не бажаючи лишати по заду свого війська і в близькім сусідстві козацьких осель сильної ворожої твердині. Білоцерківський „посад“ (мб. неукріплену часть міста) спалено, і Самусь обляг твердиню..

У початку вересня він розіслав листи до окремих козацьких відділів, розсипаних на просторі від Буга до Дністра, закликаючи їх прибувати до свого табору. Під Білою Церквою назначено також збірну точку для селян, покликаних до зброї“ (ор. cit. ст. 121). Се оповідане о стілько сумнівне, що про наміри Самуся та причини, які спонукали його облягти Білу Церков, не знаємо нічого певного, а листів до козацьких відділів невідомо більше крім одного, тай той по всякій правдоподібності треба вважати фальсифікатом. Із ходу дальших подій знаємо, що під Білу Церков надтяг незабаром Палій, який фактично здобувши її замок осів у ньому на довший час, бажаючи мабуть зробити в неї собі столицю замість Хвастова. Скоро надійшов Палій під Білу Церков, Самусь та Іскра відступили від облоги і подали ся на захід, до Немирова.

Продовжаю далі оповідане Антоновича: „Тривога між селянами була справді дуже сильна; при першій обявленню вічної свободи величезні юрби хлопів покидали міста та села й свої доми, збирали ся з жінками, дітьми, своїм добром та худобою, іноді палили свої оселі, та незліченими таборами стягали ся до козацького обозу. Тут начальники вибирали людей здібних до зброї та творили з них полки“ (ор. cit. 121). Слова в знаках наведення у тім цитаті взято зі споминів Отвіновського, але наведені не зовсім докладно. У Отвіновського (ор. cit. ст. 47), оповідане про розрухи в серпні 1702 р. починаєть ся ось як: „Тим часом у тих труднощах та тяжких перепалках (мова про політичне безладде в Польщі), Палій, той вірний слуга Річи Посполитої в часі турецької війни, розпочав бунт на Україні, вийшов із Хвастова, обляг Білу Церкву і здобув її, а потім опанував Корсунь і многі інші міста, повирубував польські залоги, хоч вони там і лихі були, і почав на Україні робити багато злого. Зараз кинули ся до Палія величезні громади хлопства“ — і далі йдуть наведені Антоновичем слова, яких кінцеве реченє знов говорить про самого Палія, що буцім то „вибракувавши здібних до бою людей піших і кінних, поділив їх на три дівізії, вставивши в кожду по 30.000“. Як бачимо, Отвіновський нічого не знає про те, що бунт і облогу Білої Церкви розпочав Самусь. На потвердженє свого оповіданя в сьому уступі Антонович покликає ся ще на два документи, поміщені в тімже томі „Архива“ під чч. CXCI (ст. 529), і CLVI (ст. 458). Але в першій із тих документів із дати 31 січня 1703 р. заприсяжений Тиміш, підданий села Лопавші зі-

знає, що „після давніх квітів у селі Лопавшах було більше димів (хат), як тепер, але почавши від р. 1700, а особливо минулої весни (1702) тамошні селяни одні пішли на Поділе в часі спокою, чи то з недостатку, чи з власної волі, а інші погоріли“. Другий документ, се інструкція шляхти подільського воеводства послам, висланим до коронного гетьмана з д. 20 вересня 1702 р., в якій шляхта жалуєть ся, що мавши 29 літ спокою (від часу увільнення з під турецького панованя), тепер „чує себе in manifesto periculo, бо зухвале хлопство почавши від Богуслава забирає чим раз більше міст і сіл, заходить уже під сам Межибож, зміцнює свої ряди людьми чи то добровільно, чи силою взятими з під послуху дідичам, і похваляєть ся, що скоро тільки набере сили, зверне ся на Каменець. І в околиці самого Каменця починають ся вже також бунти“. З того видно, що розрухи літом 1702 р. почали ся від Богуслава, отже їх ініціатором був не хто инший, тільки Самусь.

Ось дальше оповідане Антоновича: „До табору Самуся перемігали козаки з лівого берега Дніпра та Молдаван зза Дністра. Під Білу Церкву також Палій прислав Самусеві 1500 козаків на підмогу. Доси він запевняв і Поляків і Мазепу, що повстанє Самуся почало ся без його відома. Сим запевненєм він старав ся мабуть виграти час і приспати увагу шляхти сусідніх воеводств, що в тім часі поголовно збирала ся в похід проти Шведів. І справді при першій відомості про повстанє Самуся та Іскри шляхта гляділа на нього досить байдужно. Київський соймик, що зібрав ся 20 серпня, постановив покликати до зброї шляхетське посполите рушенє і заявив, що воно готово виступити в похід проти Шведів на розказ короля. Шляхта звертала тільки увагу короля та гетьманів на konieczність усмирити Самуся та Іскру, але не вважала сего діла на стільки важним, щоб воно могло удержати її від походу. Палія за участь у повстаню не підозрівали, тільки жалували ся, що він доси ще не опустив Хвастова і зневажив послів, висланих до нього від київського воеводства“ (ор. сіт. ст. 122).

На потвердженє сего оповіданя автор наводить поперед усього документ CXLVI (Архивъ, ст. 436—440), ухвалу шляхетського сеймика київського воеводства, що д. 20 серпня 1702 р. зібрав ся біля містечка Іскорости на урочищу Степанівцї і ухвалив скликати посполите рушенє шляхти, якого провід мав обняти Яков Леміш, скарбник київський, а надто вислати послів до короля та до коронного гетьмана, Казимира Стецького, Йосифа

Корчевського, Михайла Виговського та Александра Немирича, що мали бути речниками шляхетських потреб та зажалень київського воеводства. Шляхта заявляє, що готова одностайно стати в обороні королівства проти Шведів, „хоча що день доходять до нас відомости про розрухи та бунти козацькі“. Між зажаленнями головне було на пана Шумлянського, чесника подільського, „буцїм то він на ново еднає ся з козацтвом, лигає ся з Палїєм на шкоду нашому воеводству, і відкриває їм усі наші тайни та наради“. Про Самуся та Іскру ані згадки. Дивним дивом у тій самій кременецькій іродській книзі ч. 1611, того самого року і того самого дня записана на дальшій картці після вище згаданої інструкції друга інструкція того самого сеймика і з тою самою датою, в якій згадано вже не тільки про упір Палія в Хвастові, але також про бунти Самуся й Іскри, розпочаті буцїм то „ex fomento“ Палія. В тій самій книзі на картці перед першою інструкцією, але в друку під ч. CXLVIII (ст. 444—446) міститься третій варіант тої самої інструкції, даної тим самим послам, де говорить ся про бунти козацькі в Корсуні та Богуславі, розпалені Самусем та Іскрою, і жадаєть ся, аби „dla zaszczytu (оборони) krajów naszych“ і для поскромлення хлопських бунтів послали просили гетьмана коронного, аби часть шляхетського війська, особливо з воеводств Білоцерківського, Корсунського, Богуславського та інших пограничних не йшла на війну зі Шведами, але лишила ся на місці (ст. 446). Значить, коли вірити словам сеї інструкції, шляхта київського воеводства вже тоді не легковажила собі козацького повстання. На potwierdжене сего самого оповідання Антонович наводить іще в нотці нецитований у тексті уступ із Залуского, т. III, ст. 279, але сей уступ походить із значно пізнішого часу (18 жовтня) і буде наведений у мене далі. З нього тільки взяв Антонович відомість, що Палій удавав, буцїм то не сприяє козацькому повстанню, а потаємно допомагав йому.

Хід дальших подій Антонович описує ось як: „Тим часом сили козаків під Білою Церквою швидко росли через те, що до них збігали ся селяни. Коли вірити відомостям, правдоподібно значно прибільшеним, які доходили до Поляків, вони в початку жовтня дійшли до цифри 10.000. Мазепа потаємно допоміг Самусеві порохом і оловом, „аби його зовсім не відігнати від свого рейменту“ (ст. 122). Цитований до сего місця уступ Залуского (т. III, ст. 279) не говорить про се нічого, а відомість про Мазепу взята з Соловьева (Исторія Россіи, т.

XV, ст. 16), якого оповідане буде розібране далі. Зазначу тут, що з польських жерел, доступних мені і цитованих також Антоновичем, тільки один Отвіновський подає цифру козаків, зібраних під Білою Церквою, і то далеко більшу від тої, яку подає Антонович. Після Отвіновського Палій із селян та козаків, що збігали ся до нього, утворив три дівізії, кожду по 30.000; над одною обняв провід сам, над другою дав провід своєму пасербови Семашкові, а в третій ватажком був Абазин (Otwinowski, op. cit. ст. 47).

„Та про те — читаємо далі в оповіданю Антоновича, — білоцерківська твердиня не піддавала ся, а припущений Самусем штурм відперто. Треба було розпочати правильну облогу, а се вело за собою страту часу та охолодження війська, свіжо зложеного з селян. При тім треба було покористувати ся зразу розрухом селян та безжурністю шляхти; не треба було пропускати догідного часу, аби захопити неготовими до оборони сусідні воеводства і скористати з першого замішання шляхти. Наслідком такого міркування козацькі провідники змінили план свого діланя: Палій сам обняв провід над частиною війська і лишив ся облягати Білу Церкву, а Самусь із головним відділом рушив до границь Волині та Поділя; нарешті третій відділ під проводом Семашка рушив у Брацлавщину та Береже (над Дністром), відки мешканці прислали до Палія послів з просьбою прийняти їх під свою охорону та прислати козаків“ (ст. 123). Ся остатня відомість основана на наведенім више листі Палія до наддністрянського ротмістра Паллядія, і її можна признати неправдивою. Із Залуского, на якого в тім місці покликаєть ся Антонович, можна бачити тільки ось який стан річий. В листі з дати 30 падолиста, писанім до брата Мартина Залуского, єпископа Ростенського та суффраґана Плоцького, читаємо ось що: „З України доходять пусті і день за днем неоднакові поголоски; що одного дня тверджено, те другого перечить ся; та що тим часом бунт змагаєть ся, то з того ніякого сподівати ся добра. Палій розширив своє пановане над звиш 20 містами над Богом, окрім сіл; селяни входячи в його наміри та повбивавши Жидів дають йому добровільно десятини (в ориґ. *illum dominum fecerunt decimarum*). Позавчора одержав я писмо, що Мазепа, гетьман задніпрянський, поставив на брамах сторожу, яка пропускає козаків, що з обох сторін Бога переходять на сторону бунтівників. Тепер пишуть, що один полк уже перейшов ріку, а інші підуть за ним для облоги Бі-

лої Церкви. Сему одначе мені не хочеть ся вірити (в ориг. *mi-nime ausim affirmare*). Наші, нерівні числом і силами, не ва-жуть ся ні на який рішучий крок“ (Zaluski, op. cit. ст. 333).

Тут місце подати оповідане Соловйова, який на основі рукописної книги архіва Міністерства Юстиції „Малоросійскаго приказа“ з 1702 р. подає оповідане про весь сей епізод в однім уступі: „До великого непорядку в обох народах (польським і шведським) прилучило ся козацьке повстанє на Україні. Коронний гетьман Яблоновський поставив над козаками польської України наказним гетьманом Самуся, що жив у Винниці. Потім, коли заключено мир із Турками, польський уряд заборонив Самусеві називати ся не тільки гетьманом, але навіть полковником, велів йому розпустити всіх козаків, яким призначено різні місця побуту, а самому Самусю велено жити в Богуславі, де його зроблено осадником з правом начальства над усіми людьми, яких він прикличе на поселене і осадить. Та коли Самусь осадив значне число людей у Богуславі, то коронний обозний Яблоновський, син покійного гетьмана, прислав від себе туди на староство Поляка і Жидів для збираня митових та інших данин, а від Самуся велів відібрати військові клейноти — булаву, бунчук, печать і пять гармат. Самусь повбивав присланих старосту Поляка і Жидів, потім зі своїми людьми пішов до Корсуня, вбив тамошнього губернатора, вирізав усіх польських драгонів і Жидів, і зробив те саме також у Лисянці. Повзявши намір рушити під Білу Церков він дня 24 липня написав ось яке письмо до наказного полковника Переяславського: „Дякувати все милостивому Богу, що наші вороги не втішили ся. Вони не тільки знапастували мене старого, але засудили під меч увесь народ християнський і нахваляли ся напасти також на все Задніпрове. Знаю, що розсердить ся на мене пан гетьман, що я без його відома зробив се все, але я був змушений за свою зневагу розбратати ся з Ляхами і прогнав їх не лише з Корсуня, але також і з усіх українських міст. Самі міщани повбивали невірних Жидів, зазнавши від них обтяжень, і склоняють ся під високовладну державу царського величества, готові навіть умерти за віру християнську“. Сповідуючи Головіна про сї події Мазепа писав: „Здасть ся мені, що ся війна нам не дуже противна, бо панове Поляки можуть переконати ся із поступків Самуся, що наш малоруський народ не може жити під їх ярмом, і перестануть упоминати ся за Київ та Україну. Міркую також і те: Самусь мабуть не посмів

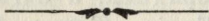
би сам узяти ся за таке діло, бо він чоловік простий і неписьменний. Чи не підпустив його король повстати проти Яблоновських як ворогів королівських? Коли Самусь оберне ся до мене за підмогою, то що мені робити?»

„Мазепа — оповідає далі Соловйов, — крім короля шукав іще того чоловіка, що підбурив Самуся. Він вислав до Палія післанця з запитом: „Скажи правду на християнське сумлінне, чи за твоєю порадою і з твого відома Самусь на тім боці Дніпра зачав бунти проти Поляків?“ Палій відповів під присягою, що Самусь розпочав се діло не з його поради, але за його відома, бо перед тим нераз писав йому зажалення на утиски Поляків та Жидів. Мазепа дав знати в Москву, що на його думку Палій тут дорадник, а його пасинок був у Корсуні, коли там почали бити Жидів. Також його сват Іскра, полковник Богуславський, був помічником Самуся у всьому“. Огонь, запалений Самусем, розгарав ся що раз сильніше. По вислову Мазепи „в цілім краю від долишнього Буга та Дніпра, по берегах Случі, по містах і селах побито старостів і Жидів, а інші зі страху тікають у глуп Польщі кричачи, що наступила на них друга Хмельниччина. Палій виправив під Білу Церков на поміч Самусеві півтори тисячі свого війська“. Мазепа не помагав явно, не брав Самуся під свою владу, але посилав йому порох і кулі, щоб його до разу не відсувати від себе“¹⁾. Ся остатня відомість про таємну підмогу Мазепи Самусю очевидно або взята з якогось иншого жерела, а не з донесень гетьманської канцелярії, або була політичною комбінацією тих самих, що переписували ті донесення в книгу, і для того можна сумнівати ся про її правдивість. Тай загалом ціла реляція Соловйова, передана тут у повнім тексті, являєть ся мішаниною дійсних фактів і видумок, можливих у людей, необізнаних добре з місцевими обставинами правобережної України. До таких видумок треба зачислити відомість про те, що коронний гетьман польський іменував Самуся наказним гетьманом; се міг зробити тільки король, тай то по троха надуживаючи своєї влади. Помилкою в реляції Соловйова видаєть ся мені також дуже недокладне оповідане про причину бунту Самуся. З польських жерел бачимо, що не Самусь, але Палій ухвалою сойму з р. 1699,

¹⁾ Сергій Михайлович Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. С. Петербургъ. Книга третья. Томъ XI—XV, ст. 1283—4.

а потім королівськими наказами з р. 1700 і 1701 був позбавлений полковництва і одержав наказ розпустити свій полк і уступити з Хвастова. Розуміть ся само собою, при польських державних порядках, що літом 1702 р. міг син коронного гетьмана Яблоновського на власну руку зробити з Самусем те саме, що 1647 р. син коронного гетьмана Конецпольського зробив із Богданом Хмельницьким, т. є відсудити його від полковництва, ограбити, увязнити або і вбити. Природно також, що й сим разом такий „жарт непотребний“ викликав такі самі наслідки, хоч у меншій розмірі.

(Кінець буде).

„Жарт непотребний“.

Історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі.¹⁾

Подав Іван Франко.

Подаю дальше оповіданє Антоновича: „В початку жовтня з під Білої Церкви Самусь рушив у ту часть кийського воеводства, що була ще в руках шляхти. Се воеводство було досить легкою добычею: значна часть його до ріки Тетерева була вже в руках Палія; шляхта з дебільшого перенесла ся на Волинь і її ополчене було малочисленне. Задля свого віддаленя від центральних воеводств і від королівського табору воно не могло числити на швидку поміч реґулярного війська. Надто опанувавши його козаки могли відповідно до обставин обернути ся в котре будь із трьох інших руських воеводств; забезпечивши себе з заду вони могли впасти або на захід на Волинь, або на південний захід на Поділе, або на південь на Брацлавщину. На відомість про рух Самуса в напрямі до Бердичева, одного з міст пограничних із козаками, зібрали ся всі сили, якими могли розпоряжати Поляки в Київщині. Ті сили були незначні, а безладде та незгода ще більш ослабляли їх. До Бердичева прийшов полковник Демян Рушиц, висланий з відділом кварцяного війська з гетьманського табору для зібраня звісток про козаків. З Рушицом злучив ся хмельницький староста Яків Потоцкий з кількома двірськими хоругвами своїми та кийського воеводи Йосифа Потоцкого. Нарешті до Бердичева надтягла також часть шляхетського посполитого рушення кийського воеводства. Се рушене зібрало ся ще в серпні з наміром вирушити до королівського табору проти Шведів, але сей намір розбив ся через суперечку про начальство, яка виникла між шляхтою. Після усталеного звичаю начальство над посполитим рушенням повинно було належати до того, хто зай-

¹⁾ Див. Записки т. CVII.

мав найвище урядове становище між присутніми. Сим разом, у неприсутности воеводи та каштеляна, старших рівно сильних між собою були дві особи: житомирський староста Йосиф Корчевський і овруцький староста Франц Потоцький. Дрібна шляхта, що творила більшість посполитого рушення, хотіла бачити начальником Корчевського, але Потоцький зі своєю партією, зложеною переважно з більших дідичів, не хотів підлягати йому. Його сторонники вийшли зі спільного табору і розтаборилися окремо на урочищі Пелчи під Овручем. Обі партії признавали себе виключно законним ополченням воеводства та закидали противникам непослух і самозванство; обі вислали послів з жалю на непослух противників до короля та до коронних гетьманів. При наближеню Самуся Рушиц вислав шляхті візване ставити ся до Бердичева. Корчевський послухав, але Потоцький по його відході воєнним судом велів засудити всіх противників на карі за непослух своїй власті, і рушив на їх села робити езекуцію. Доми противників Потоцького грабовано, їх жінок та свояків убивано або калічено. Взятих до неволі шляхтичів, противників Потоцького, посаджено в тюрму. Серед польського війська, зібраного в Бердичеві, повстала така сама незгода за право до начальства: посперечали ся, хто має командувати, чи полковник Рушиц, чи хмельницький староста Яків Потоцький? Сей остатній, бажаючи перетягнути на свій бік прихильність війська, почав щедро угощати шляхту та вояків Рушица. В самім розпалі тої піятики, 16 жовтня, під Бердичів підступили козаки, порубали п'яних вояків та шляхтичів і здобули замок. Усіх Поляків і Жидів, що були в місті, винищено. Зараз потім козаки напали на табори за містом, розігнали шляхтичів, що сиділи в таборі, і захопили вози Якова Потоцького, його касу та гармати. Потоцький оцінював страту, понесену при тім, на 220.000 золотих. Він сам ледво втік у супроводі кількох слуг до Львова. Рушиц утік також, спустивши ся шнуром із вікна замку. Поляки числили свою страту на 2.000 душ. Зараз по тім погромі повстали селяни в околиці Бердичева і на цілім просторі між ріками Тетеревом і Ушем пограбували запасові вози шляхтичів, що йшли до посполитого рушення, і приставали до козаків. Таким способом увесь житомирський повіт київського воеводства дістав ся в руки козаків наслідком бердичівської побіди. Шляхта, що втекла з Бердичева, не думала про дальший опір і займала ся далі суперечками: нтікачі винували овруцького старосту, що він роздвоївши сили воеводства був причиною погрому; натомість Франц

Потоцкий доказував, що вони понесли заслужену кару за свою самоволлю, і закидав їм державну зраду тому, що вони не знаючи військової справи неоглядно пішли на ворогів, роздразнили їх і дали привід до загибелі значного відділу“ (Антонович *op. cit.* 123—126).

Се оповідане мотивується в нотці на ст. 125 п'ятьма документами, із яких два перші (CXLVI і CXLVII) були вже цитовані висше — се дві постанови шляхетського з'їзду під містечком Іскорость із д. 20 серпня, в яких шляхта київського воєводства жалується на овруцького старосту Франціска Потоцького, що відлучивши ся від загалу посполитого рушення, на пустці Пелчи розвинув свої хоругви і сам себе вибрав їх комендантом. У другий із тих постанов із того самого дня і того самого місця додано, що сей пан староста овруцький розложивши ся зі своїм табором біля Овруча руйнує шляхетські добра. Третій документ (ч. CLXVII) д. 21 падолиста вписаний у іродську книгу в Кременці, містить скаргу панів Мошковських, Васьковських, Бовсуновських, Пашинських і інших на овруцького старосту Фр. Потоцького та Бенедикта Жабокрицького, ловчого брацлавського, за напади на їх добра та людей у серпні 1702 р. Четвертий документ (ч. CLXXV), внесений д. 2 грудня у іродську книгу в Овручі, містить скаргу старости Фр. Потоцького та його сторонників на панів Казимира Стецького та Александра Кнїгининського, що в часі посполитого рушення, отже очевидно ще літом 1702 р. не станули під комендою старости овруцького і були причиною великої страти шляхти. Ще пізнійше, бо аж 17 лютого 1703 р. облятована була в іродським суді в Кременці скарга многих панів київського воєводства на овруцького старосту Фр. Потоцького і його сторонників за ті самі безправні події з літа 1702 р. Між иншим сказано тут, що Фр. Потоцкий доконав свого „рокошу“ від загального збору ополчення д. 17 серпня, а по нещасній битві під Бердичевом разом із паном Жабокрицьким „у друге прибувши з Волиня до Овруча д. 22 падолиста зібрали шляхетський збір у Овручі в резиденції Єзуїтів, ухвалили там, що їм хотіло ся, облятували свою ухвалу в овруцькій іроді і наказали панам, аби під карою конфіскації своїх дібр ставили ся до Овруча до посполитого рушення“.

З тої просторої скарги довідуємо ся дещо про дальші події після бердичівського погрому, а тут згадаю ще про шестий документ, цитований Антоновичем у нотці до висше наведеного оповідання. Сей документ (ч. CCXVII), вписаний у іродський

книзі в Кременці д. 9 липня 1703 р., містить ухвалу шляхетського соймика, зібраного під Лугинами д. 4 липня 1703 р., на яким вибрано від шляхти київського воеводства послів до короля, і який до справи розрухів із кінця 1702 р. не дає зовсім нічого.

До другої частини вище наведеного оповідання Антоновича про перші наслідки погрому під Бердичевом, наведено поперед усього (крім споминів Отвіновського ст. 42, на якій нема нічого про се діло), Залуского ор. cit. III, ст. 294, де міститься його лист до брата Александра Залуского, старости Равського, із д. 29 жовтня, в яким читаємо: „Додаю те, що маю з Волини, відки донесено мені відомість, що Рушиц із відділом реконесансовим вирушив і спіймав більше як 10 козаків, а про інших відомо лиш те, що вони волочать ся сюди й туди, грабують та день у день згромаджують до себе селян, чим збільшається сила бунту. Згаданий Рушиц ждав на старосту хмельницького, що мав під своєю комендою дві хоругви. Із люстрації волинського воеводства до посполитого рушення зібрало ся 5.000 окрім тих людей, що були під комендою гетьмана Радивиля, канцлера литовського і старости сандомірського. Ті вирушили в напрямі до Сандомира, де на них ждуть 12.000 зібраних із воеводства київського. Що вони зроблять далі, час покаже. Волохи з Немирова прислали просьбу о поміч проти бунтівників, що там також уже появили ся; вони вбили не мало селян, яких підозрівали за те, що або сприяють бунтівникам, або самі готові пристати до бунту. Про козака Палія чути, що він і сам рушив під Білу Церков до Самуса“. Як бачимо, Залуский при кінці жовтня не знав іще нічого про нещасливу пригоду під Бердичевом.

Для potwierдження тої самої частини оповідання Антонович наводить далі документ (ч. CLXXXI), облятований у іродській книзі в Луцку д. 12 грудня 1702 р., в яким Криштоф Балінський іменем пана Александра Немирича та його жінки Софії подає до відома суду події під Бердичевом ось якими словами: „В теперішньому році пан стольник мозирський (А. Немирич) був вибраний з київського воеводства ротмістром проти козацького бунту. Злучивши ся з хоругвами кварцяного війська, яке панове гетьмани вислали проти того козацького бунту, всі зібрані разом станули табором під Бердичевом, де збунтоване хлопство з різних міст, місточок і сіл, як ось із Ліщини, Котельні та села Презеви, злучивши ся з козаками, в теперішнім 1702 р. д. 26 жовтня напали на табір і вози, зрабували табір,

а при рабунку забрали вози, коні і різні дорогі річи (в оріі. splendor), особливо шкатулу, що була в скарбовім возі, в якій було 300 талярів битих і на кілька тисяч різної монети, а також різні документи та записи на різні добра, в тім числі королівський привілей на село Жаревичі, що колись належало до київських монастирів, потім перейшло в розпорядок королів, а від короля Августа II. в таборі під Сандоміром у р. 1702 було надане панству Немиричам“ (Архивъ, ст. 507—508). Супроти дати бердичівського погрому, поданої в оповіданю Антоновича на день 16 жовтня, сей документ кладе її о 10 день пізнійше, і се чинить більше зрозумілим лист А. Залуского, який д. 20 жовтня в Варшаві справді міг не знати ще, що стало ся д. 26 під Бердичевом.

Ще два документи, цитовані Антоновичем у нотці до висше наведеного оповіданя, дають причинки до картини бердичівського погрому. В документі (ч. СХСІV), облятованім у житомирській іродській книзі д. 9 лютого 1703 р., жалує ся пан Михайло Федкевич, інститор і писар посполитого рушеня київського воеводства ось якими словами: „Скоро тільки коронне військо втихомирило розрухи, підняті Самусем, і кождоу горожанинови дало легкий доступ до отсих книг, зараз заносу торжественну заяву ось на що: В недавно минулім р. 1702 в наглій стичці з козаками в Бердичеві не тільки челядь моя погубла і вся вояцька худоба пішла на здобич козакам, але й я сам, якого всі пани-шляхта в тій битві мали вже за страченого, ледво тільки в однім жупані уйшов із тої нещасливої оказії, а що більше, папери і різні записи мойого дому (тут вичислено досить довгий їх реєстр), усі пропали забрані козаками, і невідомо, чи вони подерли їх, чи попалили“ (Архивъ, ор. сіт. ст. 533—4). В другім анальоічнім документі з 15 цвітня 1707 р. пан Самуїл Поповский, обиватель волинського воеводства, заявляє в іродськім уряді лятичівськім, що маючи в державі від княгині Острожської-Любомірської село Погорілу Висшу в Кременецькім повіті волинського воеводства, одержав се село майже пусте і від кількадесяти літ полишене облогом та урочищем, вложив усе своє добро, надбане військовою службою, в напругу будинків, осаджене та запоможене підданих і їх охорону від різних військ коронних, партійних та помічних із різних народів. Аж у р. 1702, в часі бунтів козацьких, коли сам він був у військовій службі, сю його маєтність ограблено, худобу, коні, вівці, пасіки, свині забрано, збіже молочене і в сиртах, одержу, военні прилади і всю посудину та госпо-

иарські знаряди пограбовано і забрано, так що вернувши з війни застав тільки *desertam Arabiam*" (ст. 703—4).

В нотці до сего оповідання Антонович наводить іще Літопис Грабянки ст. 241, якого звістки будуть наведені далі. А тепер подаю дальше оповідане Антоновича про події з кінця 1702 р.: „Зломавши таким способом сили київського воеводства козаки могли з під Бердичева рушити або на Волинь, або в Брацлавщину та Поділе. Самусь склонив ся до сего другого виходу, бо бачив, що Волинь була добре приготована до відпору. Се воеводство було дальше від козацьких осель і не підпадало під їх вплив так, як київське. До того волинська шляхта встигла пустити далеко сильнійше коріне. Крім більших магінатів Волинь досить густо заселена була шляхтичами, панами менших або середніх маєтків. По свідоцтву сучасних шляхетське ополчене сего воеводства могло виставити більше як 5000 узброєної кінноти“ (ст. 126). Сю подробицю потверджує автор висше наведеним листом Залуского, з якого одначе не конче виходить міра сили волинського воеводства, бо там же сказано, що київське воеводство в тім самім часі поставило 12.000 загального ополчення. „При тім наслідком рідкого в Річі Посполитій виємка волинська шляхта в ту пору не була склонна до незгоди; вона хилила ся перед повагою улюбленої одиниці, що з шляхтича середньої руки підняла ся до гідности каштеляна, і гляділа на неї як на свого представника. Сею одиницею був волинський каштелян Франціск Ледуховський. Маючи безмежне довіре і популярність серед шляхти, вмючи зручно обходити її чутливу амбіцію і рівночасно держати в карбах її самоволю Ледуховський одинокий міг із посполитого рушеня волинського воеводства витворити дійсну воєнну силу. Се він і зробив, щоб охоронити воеводство від нападу козаків. Ще в серпні, стоячи з частиною волинського ополчення в королівськім таборі під Сандоміром і одержавши перші відомости про повстанє Самуса, він угадав весь плян ділання козаків. Не гаючи ся він вислав універсал до волинської шляхти, остерігаючи її перед грізною небезпекою і покликаючи шляхту поголовно зброїти ся і зібрати ся на 14 вересня коло села Мятина, куди й сам обіцяв ся прибути і стати на чолі походу проти козаків“.

На потвердженє сего оповідання Антонович цитує універсал волинського каштеляна Франціска Ледуховского з дати 30 серпня 1702 р., облятований у іродських книгах владимірській та луцькій у перших днях вересня тогож року (документ ч.

CXLIX). В тім універсалі Ледуховський називає себе каштеляном і генеральним полковником посполитого рушення волинського воєводства, повідомляє шляхту про „новий запал бунтів козацьких із України“, про які йшла „publica et plus quam notoria fama“. Особливо-ж Лаврін Пепловський, війський земський і іродський писар луцький доніс йому, „що Самусь, обиватель королівського міста Богуслава“, підняв козаків до бунту. Докладніших відомостей універсал не подає зазначуючи, що вони самій місцевій шляхті ліпше відомі. Універсал кличе шляхту, аби на день 14 вересня зібрала ся узброєна під Мятин над Іквою.

„В назначений день — читаємо далі у Антоновича, — Ледуховський справді прибув, та що шляхта збирала ся помалу, він заохочував її до зброї новими універсалами, то хвалячи її вроджену хоробрість, то сповіщаючи її про похід Самуса з під Білої Церкви, то нарешті лякаючи повстанем селян і воєнним судом“ (ор. сіт. ст. 127). На potwierdжене сего оповідання наведено універсал Ледуховського з д. 22 вересня, виданий у таборі під Молодавою, в яким писано, що до польського війська „наближає ся сваволя гультайства під проводом гетьмана Самуса, полковника Іскри, Палієнка й Синиці, які облягають Білу Церков“. Сам Ледуховський, „рушивши від Дубна до Заслава“ звиває шляхту на ім'я шляхотське та more, disciplina et oboedientia militari, аби як найшвидше збирала ся до нього. Другий універсал, виданий д. 3 жовтня в таборі під Здобницею, доносить, що Самусь усе ще стоїть під Білою Церквою, і звиває шляхту, аби не гаючи ся довше як один тиждень ставила ся до нього під Заслав, і грозить непослушним законними карами. Третій універсал із 8 жовтня, виданий у таборі під Острогом, згадує тільки загально, що „wyuzdana rebelia kozacka“ не втихає і не знаходить собі відпору, і звиває шляхту, аби на 10 того-ж місяця ставила ся біля Луцка. Четвертий універсал із 18 жовтня, виданий у таборі біля Заслава, не подає нічого нового про повстанє, а тільки жалує ся на недбальство шляхти, яка не спішить до оборони воєводства, і грозить їй воєнним судом. Нарешті пятий універсал із д. 11 падолиста виходить уже не від Ледуховського, а від Йосифа Домбровського, земського підстоли і іродського писаря Летичівського, із Каменця, і звиває шляхту до посполитого рушення проти „хлопської зухвалости та козацької тиранії“, не подаючи нічого докладніше про хід повстання.

Подаю даліше оповіданє Антоновича, пропускаючи епізод про арештованє Данила Братковського, що не має ніякого звязку з подіями, про які тут мова. „В половині жовтня Ледуховський вирушив у поле зі своїм ополченням і розложився табором біля міста Заславя, бачно слідячи за рухами козаків у Київщині і думаючи про похід на Україну на відсіч Білої Церкви. Щоб відвернути небезпеку селянського повстання, він 18 жовтня зложив у таборі воєнний суд і поручив його членам переслідувати всіх підозрених за прихильність до повстання або за занедбанє своїх обовязків. Сей суд узяв ся рішучо до здушеня селянської змови: підозрених селян брали на муки, а тих, що признавали ся до прихильности козакам, карали смертю, четвертували і часті трупів розвішували на дорогах“ (ор. cit. 128). На потвердженє сего оповіданя наведено акт ч. CLXX із дати 22 падолиста, з якого виходить, що робітник Іван набрехав на 7 підданих із містечка Деревич, буцім то вони змовляли ся: коли наше військо стояло під Вишньополем, на випадок наближеня козаків піти до них і разом із ними рубати Жидів та Поляків. Підданих арештовано, але вони не признали ся ні до чого заявляючи, що Іван оскаржив їх із ненависти за побите. Суд не міг рішити сеї справи і відіслав її до міського суду в Луцку. Із покликаного далі акту ч. CLXXII з д. 25 падолиста бачимо, що луцький суд увільнив усіх оскаржених підданих, а натомість засудив „робочого Івана на відрубанє голови, четвертованє по смерті і розвішенє тіла на палях по публичних дорогах“ (Архивъ, ст. 493). Як бачимо, се був одиничний факт судової строгости, який не мав ніякого звязку з козацькими ані гайдамацькими рухами.

„Ті заходи, — читаємо далі у Антоновича, — не допустили вибухнути на Волини загальному селянському бунтові, і все діло обмежило ся на кількох незначних місцевих вибухах, які зараз же здавлено, та на підпаленю кількох панських дворів“ (ст. 128—9). На потвердженє сего наведено акт CXLV із дати 10 липня 1702 р., в яким Юрій Любомірський, староста сондецький, заявляє, що якісь козаки Василь, Микита і Матвій під проводом сотника Войтіха Гурського допускали ся розбоїв і рабунків у добрах його і пана Жолкевського, закриваючи ся тим, буцім то вони жовніри ясного пана старости (Архивъ ст. 435). Другий акт CXС із д. 31 січня 1703 р., виданий у Луцку, в яким Ян Вітура, городничий житомирський, жалує ся на Грицька Мовчана, селянина з Тушебини та на його

жінку й сина, боцїм то вони „від давніх лїт привикли до козацьких бунтів, і в часї давнїйших бунтів порозумївали ся з козаками; підчас торїчних бунтів (1702 р.) грозили западе-нем села і двора, а нарештї 17 сїчня 1703 р. Мовчан порубав сокирою Олексу Полїшука, а його жінка Анна в саму обїдню годину підпалила дїм Трохима, вїтчима Полїшукового, через що згорїло кїлька селянських домів“ (Архивъ, ст. 527—8). Як бачимо, оба сї факти ані хронологїчно, ані топографїчно, ані рїчево не в'яжуть ся з волинськими розрухами в осени 1702 р.

Дальше оповїданє Антоновича займає ся заходами Леду-ховського для охорони Волині. „Дїяльність і популярність Ле-духовського не допустила до роздвоєня шляхотських сил, так як се стало ся в київськїм воеводствї, хоча проба до сего була зроблена коронним підкоморїєм Юрієм Любомїрським, який при помочи підхлїбних унїверсалів старав ся зібрати окреме шляхетське ополченє під свою коменду“ (ор. cit. ст. 129). Сей унїверсал — один, а не бїльше, — надрукований під ч. CLXIX (ст. 485—6), об'ятований у луцькїм гродськїм урядї, а виданий у Заславї д. 22 падолиста 1702 р., зазначає, що його автор, мавши доси нагоду „bawienia się“ вїйною для охорони своїх дїбр, надруйнованих мб. Шведами, почувши, що тут ширять ся і не перестають козацькї бунти, поспїшив разом із старостою Сондецьким служити місцевїй шляхтї і заслоняти сей край своїм здоровлєм і фортурою, і для того просить і зобов'язує шляхту, аби громадила ся до нього під Полонне. Про заходи Ледуховського і якесь протидїланє йому нема ані згадки. Очевидно граф Любомїрський ішов тут на охотника на власну руку, не потребуючи при загальнїм тодї безладї порозумївати ся нї з ким.

„Дїяльність Ледуховського, — читаємо далї в Антоновича (ор. cit. ст. 129), — не ослабла й тодї, коли він дїзнав ся, що Сапусь минаючи Волинь рушив и Брацлавщину. Бажаючи забезпечити своє воеводство й на далї від нападу козаків, він покликав волинську шляхту зібрати ся 20 падолиста в Луцку на сеймик і обдумати способи успішної оборони воеводства“. Сей унїверсал Ледуховського (Архивъ, ч. III, т. II, ст. 467—8), об'ятований у гродських книгах у Владимирї Волинськїм та Луцку під д. 2 падолиста зазначає, що з огляду на те, що соймик волинського воеводства, назначений попередно для орїанїзації відпору бунтам козацьким, не зібрав ся і був відлежаний на два тижні, він тепер „już przy rozchodnim kołowa-

пів" назначує його на 20 падолиста. Цікаво, що й сей універсал виданий був у таборі під Заславом, хоч о 20 день вчаснійше від універсалу Юрія Любомірського.

Сей соймик справді зібрався в Луцьку на означений день і тривав цілий тиждень, а з його ухвали, опублікованої під ч. CLXV (ор. cit. ст. 474—8), виймаю ось що про козацькі бунти: „Тому, що *serpit et crescit in dies* козацька *rebellia* на Україні і вже границь нашого воеводства досягає і дотикаєся“, зібрані постановляють, аби всі обивателі воеводства від кожних 30 димів виправили по одному кінному вояку, і то з панських сіл не простих хлопів, ані козаків ані Волохів, які вже не раз у краєвих потребах показали ся віроломними, але аби до оружя ставали самі пани-шляхта. Надто виправлено делегатів до гетьмана з проською о військову підмогу“. Все те одначе не посувало справи оборони наперед, а одинока ухвала сего соймика, що мала практичне значінє, се був його дозвіл Ледуховському судити і покарати смертю польського шляхтича Данила Братковського за його зносини з Палієм.

Тим часом Самусь після Бердичівської побіди рушив на Поділе і в Брацлавщину. „Шляхта обох сих воеводств — читаємо далі у Антоновича (ор. cit. ст. 130—2), — не могла виставити значних сил для опору. Посполите рушенє подільського воеводства в р. 1702 дало ледво 400 людей. Ще слабші були сили шляхти в брацлавськім воеводстві; самі шляхтичі чули се і прочуваючи наближенє бурі шукали ратунку в задобреню козаків. Не вважаючи на се одначе вже літом 1702 р. по Поділю вибухали селянські розрухи. Уже в початку червня соймик подільського воеводства жалував ся гетьманови на напади „левенців“¹⁾ і просив у нього охорони. В початку липня відбув ся другий соймик подільської шляхти, на яким визначено зібрати ся загальному ополченю шляхти на д. 24 липня, коло Каменця. І тут очевидно від соймикової ухвали до дійсного уоруженя було досить далеко, так що Самусь при кінці падолиста міг без опору ввійти в границі брацлавського воеводства.

¹⁾ Назва „левенців“ по всій правдоподібности не означає гайдамаків; Равіта-Гавронський виводить її від назви полтавського полковника Левена (recte Левенця *Ред.*), що разом із Мазепою пробував у Польщі і дав себе пізнати геройськими вчинками. (Fr. Rawita-Gawronski, *Historja ruchów hajdamackich*, I, ст. 60, нотка 2).

„Майже при вході в те воєводство, — читаємо у Антоновича (ор. cit. ст. 132—3), — містила ся одинока її охорона, польська твердиня Немирів. Сю твердиню Поляки цїнили високо на рівні з Білою Церквою; в своїх договорах з Туреччиною та Росією вони все старали ся виторгувати для себе посідане Немирова, вважаючи його ключем Побужя, який давав можливість удержувати в тій околиці козаків і селян. Тому то Самусь уважав потрібним для себе опанувати Немирів. При тім немирівський гарнізон озлобив проти себе сильно околичних мешканців; його комендант слїдив за настроєм селян у всій околиці і багато з них покарав смертю. В початку падолиста Самусь рушив до Немирова і злучив ся тут з Абазином, що прибув до сего міста від полудня. Твердиню здобуто відразу при помочи міщан. Коменданта і двох Єзуїтів замучили місцеві селяни, мстячи їм за попередні насильства. Комендантови відрубали руки і обрізали губи, а Єзуїті Пацоловському здерли шкіру з бороди. Весь гарнізон і всіх шляхтичів та Жидів, що шукали захисту в твердині, повбивано“.

Цитований як жерело сего оповідання Залуский (Epistolae, III, ст. 294) оповідає там у листі до свого брата Александра, старости Равського, із 29 жовтня ось що: „До сего, що мав я з Волині, прийшла сюди відомість, що Рушниц із відділом, висланим на розвід, зловив більше як 10 козаків, а немирівські Волохи прислали просьбу о поміч проти бунтівників, які почали появляти ся й там. Що-ж до Палія, то чути, що він і сам хоче вирушити під Білу Церкву до Самуса“. Місяць пізнійше той сам автор у листі до другого брата Мартина, суфранана плоцького, пише ось що (ор. cit. ст. 333—4): „З України доходять день у день пусті та неоднакові поголоски, з яких одна часто перечить другій, але жадна не дає нічого доброго, бо бунт змагає ся раз-у-раз. Перед самим відходом почти одержую відомість із Межибожа з дати 21 падолиста, що козаки здобули Немирів впавши до міста, позбавленого залоги, заняли замок і замордували його коменданта, знаменитого мужа, та двох духовних. Із залоги вимордували багато піших та велику силу поспільства й Жидів. Число їх збільшає ся, бо багато селян пристає до бунту“. Відомість про жорстокости, сповнені при здобуттю немирівського замку, взяв Антонович мабуть із петербурського часопису того року „Первыя русскія вѣдомости“ (ст. 2 і 18), якої я не можу сконтролювати. В оповіданню Соловйова, опертім на реляціях гетьманської канцелярії Мазепи, по-

рядок подій поплутаний. „Від Білої Церкви Самусь змушений був відступити, але за те взяв Немирів і не лишив у нім ані одного Поляка, ані Жида живого. Злучивши ся з Палієм Самусь 16 жовтня поразив Поляків під Бердичевом, узали замок і вирубали всіх Поляків, а потім вернули під Білу Церкву і взяли її в початку падолиста“¹⁾. З попереднього знаємо, що битва під Бердичевом була справді 16 жовтня, але здобуте Немирова можна по Залускому датувати д. 20 падолиста. Не відомо також, на чім опирається подана Антоновичем відомість про те, що здобуте Немирова dokonane було Самусем у спілці з Абазином. Наша вірша подає дещо нового до тих історичних реляцій. З неї можемо бачити, що здобуте самого міста було dokonane не без опору з боку залоги, яка одначе не чула себе безпечною знаючи про неприхильний настрій міщан. У замку залога держала ся кілька днів дожидаючи польського війська, а нарешті в середу піддала ся, при чім не обійшло ся без розливу крови. Варто завважити, що вірша так само, як мазепинська реляція, кладе битву під Бердичевом на час по здобуттю Немирова; видно, що її автор, хоч уложив її незабаром по подіях, може вже 1703 р., не був докладно обізнаний з ходом тих подій.

Те, що стало ся по здобуттю Немирова, Антонович оповідає ось як (ор. сіт. ст. 133): „По здобуттю Немирова козаки розбігли ся по всім Поділю невеличкими відділами. Часть їх рушила до Палія помагати йому в облозі Білої Церкви, інші рушили на Бар. Невеличкий гарнізон того міста, шляхта й Жиди, втекли поспішно до більше надійного замку в Межибожі. Козаки погнали за ними, спалили місто і обложили замок. Вони розбили відділ війська, виправлений проти них коронним гетьманом, і нахвалялися, що взявши Межибож рушать на Камінець. І справді деякі їх відділи появили ся в околиці сего міста; вони заходили аж у воєводство Червоно-руське та Волинське і нівечили шляхту в околицях Сатанова, Золочева, Сокаля та Константинова“. Покликане автором свідоцтво Залуского на се оповідане (*Epistolae*, III, ст. 279) належить до часу значно давнішого, бо містить ся в листі єпископа Залуского до брата з 18 жовтня, де читаємо: „Місто Львів дуже боїть ся

¹⁾ С. Соловьевъ, *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ*, т. XI—XV, ст. 1285, цитовано *Архивъ Мин. Юстиціи*, книги Малороссійскаго приказа 1702 года.

козацької реbelieї, розпочатої на Україні, бо сила Самуся змагає ся з кожним днем, і виносить уже, як кажуть, 10.000 людей. Він обляг був з ними Біду Церков, але стративши кілька сот своїх мусів відступити. Тепер вони блудом ходять з місця на місце, вбиваючи Поляків та Жидів, де тільки їх зловлять. Сі іскри — се попередники більшого огню. Що найгірше, вже скрізь по Волині та Поділю, коло Золочева та Сокаля, чути про змови селян та пастухів. Деяких із них підкоморій володимірський Вельбогорский спіймавши у своїм селі Гороткові покарав заслуженою смертю. Белзький староста доси стоїть під оружем не далеко Дубна, надіючи ся незабаром рушити на Україну для її безпеки. Чути, що в Сатанові, недалеко Каменця, вимордувано Поляків та Жидів“. Усе те, як видно, були чутки в значній частині сплоджені тривогою, далекі від дійсних, історичних подій, а при тім значно вчасніші від того, що стало ся під Бердичевом і в Немирові. Із рядків 49—72 нашої вірші видно, що козаки не могли довго вдержати ся в Немирові тому, бо на них наступило польське військо під проводом князя Вишневецького та гетьмана Сенявського, і що під Межибожем та Константиновом козаки потерпіли значні поразення, які зробили кінець сему бунтові.

Здобуте Немирова Самусем відгукнуло ся досить голосною луною в висших урядових сферах того часу. Д. 13 (25 ст. ст.) падолиста писав російський резидент у Варшаві, кн. Долгорукий, до міністра Головіна:

„Быль я въ домѣ у канцлера коруннаго, который сказываль, что съ Украйны приходятъ къ нимъ неполезныя вѣдомости: казаки великіе бунты завели, городъ Немировъ и другія мѣста взяли, шляхту бьютъ мучительски, и руки сѣкутъ, и носы рѣжутъ, у духовныхъ бороды съ кожею обдираютъ, и изъ нихъ бунчуки себѣ дѣлаютъ, и будто больше 4000 побили всякаго чина, почему они, Поляки, принуждены нанять крымскихъ Татаръ 25.000 себѣ въ помощь. На то ему, канцлеру, отъ меня отповѣдано, что такое имъ разореніе дѣлается факціями и злохитрымъ непріятельскимъ происканіемъ; а его царское величество для дружбы королевскаго величества, и ктому жалѣя о томъ разореніи Рѣчи Посполитой, изволилъ довольный указъ дать своему гетману Мазепѣ, дабы казаки его царскаго величества къ тѣмъ бунтамъ не приставали, и всѣми мѣрами отъ того дурна были удержаны, и, по указу его монаршему, гетманъ Мазепа по пограничнымъ мѣстамъ войска свои разставилъ

и пропускать казаковъ не велѣлъ, и чтобъ Рѣчь Посполитая со стороны его царскаго величества ничего не опасалась" (Московский архивъ Мин. Ин. Дѣлъ, дѣла Польскія 1702 года).

Дня 13 грудня Єронім Любомірський доносить Залускому між иншим, що Біла Церков піддала ся Палію (Epist. III, ст. 337), а в початку 1703 р. (28 грудня 1702 р. ст. ст.) від імени російського царя вислано грамоти до Самуся й Палія ось якого змісту: „О томъ вамъ вѣдомо подлинно, что съ нами, великимъ государемъ, брать нашъ, его королевское величество Польскій, дружбу и любовь имѣють. А тебѣ, конному охотницкому полковнику Семену Палію и конному охотницкому полковнику Самусю Иванову, если бы и досаждение какое со стороны королевской отъ кого было, и о томъ довелось бить челомъ его королевскому величеству. И мы, великій государь, имѣя къ вамъ нашу милость, повелѣли послать сію грамоту, дабы могли вы имѣть общее согласіе и отъ начатаго своего противнаго намѣренія престоли-бъ, а имѣть воинскіе промыслы всякими мѣрами надъ общими непріятелями нашими Шведами“¹⁾.

Се письмо, досить наївне на мій погляд і звернене до двох людей, що не були собі товаришами, і тоді певно не бачили один одного, було певно актом московської куртуазії для польського короля, яка зрештою не могла мати ніяких практичних наслідків. Поляки тим часом узяли ся енергічно до козаків. При кінці падолиста відбула ся у Львові воєнна нарада під проводом коронного гетьмана. В початку грудня вислано на Україну польного гетьмана Сенявського, а литовський польний гетьман кн. Михайло Вишневецький вислав йому на поміч відділ литовського війська. Козаків поражено в стрічах під Константиновом, Межибожем і Винницею. Самусь пробував боронити ся в Немирові, але в нього було мало сил; його козаки мусіли відступити до Брацлава, а відси до Ладижина. Тут стояв полковник Абазин, що мав при собі коло 2.000 узброєних людей. На нього вдарило польське військо під проводом Йосифа Потоцького і Януша Вишневецького; в битві, яка вивязала ся тут, Абазин утратив найбільшу часть своїх товаришів і сам дістав ся до неволі. Те саме постигло мабуть і Самуся, хоча Антонович (ор. cit. ст. 147), не подаючи жерела пише, що він утік до Богуслава.

¹⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI—XV, ст. 1285.

Польський письменник, львівський Францішканин Гавдентій Пікульський, у своїй книзі „Sukcess świata czyli historia uniwersalna“, друкованій у Львові 1703 р. на ст. 763 під р. 1702 подає ось яку записку про події, що входять у обсяг цієї статті: „Коли Польща стогнала під тяжким ярмом Шведів, на Руси та Україні полковник Палій з іншими ватажками та цілим козацтвом нападав міста й твердині, змусив Білу Церкву до піддання, де багато людей козаки повбивали“. Очевидно його відомости досить недокладні. Під р. 1703 він на ст. 765—6 подає троха докладнішу відомість про усмирення козацького бунту. „Сего року — читаємо там, — польний гетьман Сенявський у січні взявши частъ коронного війська пішов на Україну для усмирення козацьких бунтів, а з ним для охоти поїхали Йосиф Потоцький, воевода київський, і Потоцький, староста хмельницький. Ті на різних місцях вигубили кільканацять тисяч козаків, а зловлених бунтівників гетьман Сенявський велів повбивати на палі. Білої Церкви одначе не міг відібрати, бо мала в собі сильну залогоу самих ватажків і принціпалів: Самуся гетьмана козацького, Палія полковника і Перучима (?)“.

Антонович у своїй статті подає дещо докладніші дати, а власне те, що Абазіна посаджено на палі, усіх козаків, спійманих із оружжем у руках, покарано смертю, при чім одних саджали на палі, інших вішали або з висоти скидали на острігаки, а жителів усіх міст і сел, що оказали супротивлене Полякам, вирізано поголовно. За радою Йосифа Потоцького, воеводи київського, всім селянам, підозреним о участь у повстанню, та їх родинам велено було відрізувати ліве вухо; таким способом „заклеймовано“ їх 75.000, говорить сучасний Поляк, мабуть сильно прибільшуючи цифру, аби надати більше значіння одержаній побіді (ор. cit. ст. 149). На мою думку всі ті відомости що до масових кар треба признати неправдивими вже хоч би задля фізичної неможливости їх виконання.

Урядовим епільоом цієї справи можна вважати універсал польного гетьмана Адама Миколи з Гранова Сенявського, виданий у Шаргороді д. 18 марта 1703 р. (Архивъ, loc. cit. ст. 565, документ ч. CCVI), в яким читаємо, що гетьман „заспокоївши в тім краю між підданством бунти і остро покаравши всіх, хто в чому будь показав ся винуватим, відходячи відси з військом полишає тут відділи для охорони чесних і до повстання непричасних, аби безпечно могли вертати до своїх домів і сидіти в них без ніякої перешкоди“. Тому гетьман „поручає

і остро наказує, аби ніхто з панів реїментарів, ротмістрів, ані інших воєнних не важив ся робити походів на підданих, рабунків та обтяжень. А що під приводом знищення козаків та бунтівників роблять ся великі здириства і обтяження невинних людей, поручаю панам реїментарям, полишеним з відділами війська, аби таких нарушительів загальної безпеки ловили і остро карали". Варто зазначити, що шляхта подільського воєводства в марті 1703 р. ухвалила вислати післанця до молдавського господаря з домаганням, аби видав селян, що брали участь у бунті, а також змусив своїх підданих звернути худобу, яку вони позабирали з пограничних сіл подільського воєводства (Архивъ, I. с. ст. ССIV, ст. 558). Молдавський господар відповів по двох тижнях, що польських утікачів-селян не віддасть, поки Поляки не віддадуть йому Молдаван, що поселили ся на Поділю і в Україні, а учасників бунту обіцяв судити сам, коли подільські пани дадуть йому докази їх вини. Се був простий відказ у юридично бездоганній формі.

Сучасна і пізнійша козацька традиція мало знає про ті події. Грабянка (ор. сіт. ст. 241), присвятивши їм у своїй книжці окремий розділ п. з. „Самусево гетманство на Задніпру“, крім того, що було наведено вище, оповідає ось що: „Коли Ляхи обурені на Палія, виправили проти нього та його полковників рейментаря Рустича зі значним військом польським, тоді Палій сам не пішовши здав своє військо гетьманови Самусеві. Сей з полковниками Абазином, Іскрою та іншими пішов проти Рустича і збивши Ляхів під Бердичевом вигнав їх у замок Манжеліївський (мб. Межибожський). Коли і сей замок дістав, у той час рейментар Рустич покинувши своє військо на різню, і весь табор козакам на розграблене, спустив ся з муру і впавши на підведеного коня мусів тікати з великих нараженням свого життя“. Сю відомість майже в такій самій формі знаходимо в безіменній творі „Краткое описаніе Малороссіи“, долученім у рукописі до Літопису Самовидця і надрукованім у додатку до київського видання того літопису з р. 1878, ст. 291.

Порівнюючи се оповідане з тими згадками про полковника Рушича, які наведено доси, доходимо до висновка, що аж у Немирові, значить, аж у падолисті 1702 р. він перший раз серйозно зустрів ся з козацькими повстанцями. Автор руської вірші, наведеної вище, дає про облогу та здобуте Немирова більше подробиць, як усі інші жерела. Облога тревала кілька днів, правдоподобно від неділі до середи, а свою перемогу козаки в пер-

шій лінії мусіли завдячити немирівським міщанам, ще перейшли на їх сторону. Автор руської вірші згадує про Рушцица тільки загально, що з козаками „менжне ся потикал“, але його поступок у немирівським замку насуває мимоволі гумористичне доповнене до сеї згадки:

Meżnie się potykał,
Przez okno umykał.

Народня память не затирила імен ані Самуся, ані Іскри, але заховала назву Абазина, про якого пісня, мабуть також із рукописної збірки Ількевича, з недохованої до нас частини, ввійшла в друковану збірку пісень Я. Головацького „Нар. пісні Галицької и Угорської Руси“, т. I, ст. 12—13. Ось її текст у транскрипції на фонетичний правопис:

- Ой закурила, затопила сирими дровами;
Ой нема-ж мого Абазина з чорними бровами.
Ой у полі вітер дме, билину колише;
Козаченько до милої штири листи пише:
- 5 „Ой не тузи, моя мила, в тугу не вдавай ся,
За півшести неділеньки мене сподівай ся“.
„Видит ми ся, козаченьку, в тугу не вдаю ся,
Против тебе виходжаю, без вітру валю ся.
Коло гаю походжаю, гаю не рубаю,
- 10 А в Вербівцю пробуваю, милого не маю“.
Ой спускали ся козаченьки з високої гори,
На переді Абазин та на гнідїм кони:
„Ой ступай, ступай, гнідий коню, прудкою ступою,
Гей недалеко в Владизинї, Ляшеньки за мною“.
- 15 Ой вдарено в Білій Церкві з ручної гармати,
Щоби їхав Палієнько козак ратувати.
Гей прийшло ся козаченькам марне погибати.
Ой здібали ся козаченьки в Владизинї, в лісі;
Не єден там козаченько головоньку звисив.
- 20 Ой не встиг же Абазин на коника вїєсти,
Огляне ся назад себе — повно Ляхів в місті.
„Ой то тобі, Абазине, від Ляхів заплаता:
Серед ранку в Немирові головонька знята!“
Ой вдарив ся та Абазин в кулю головою:
- 25 „Ой вжеж мені не бувати з дітьми і жоною“.
— „А деж твоя, Абазине, Базиниха панї?“ —
„Під містечком Берестечком з усіма Ляхами“.

- „Ой де-ж твої, Абазине, веронії коні?“ —
 „Ой у місті Берестечку, в куши на припові“.
 30 — „Ой де-ж твої, Абазине, оковані вози?“
 „Під містечком Берестечком заточені в лози“.
 — „Ой де-ж твої, Абазине, сукні-адамашки?“
 „Ой побрали вражі Ляхи паннам на запаски“.
 — „Ой де-ж твої, Абазине, писанії скринії?“ —
 35 „Ой побрали вражі Ляхи, що пасали свині!“

Я. Головацький, П'єсни Гал. и Угор. Руси. т. I, ст. 12—13, ч. 7.

Пісня, як бачимо, не високої поетичної вартости, в значній частині, особливо при кінці, наслідуване старшої пісні про Ничая та його смерть у містечку Краснім. Найважніша в ній згадка про Владижин (Ладизин, recte Владичин), як місце, де Абазина справді зустріло остатнє нещастє, де він програв битву і дістав ся в неволю. Рядки 22—23 вказували би на те, що Абазина покарано смертю через відрубанє голови, що було найзвичайнішим у воєнних часах способом кари, а не через посаджєне на паль.

Львівська Олімпіада
 Бібліотека АН-УРДР

И-29.165

Фл $\frac{\bar{I}}{\text{Ж-360}}$